

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

KÉKY LAJOS

ÖTVENKETTEDIK ÉVFOLYAM

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST 1942

NY. KÖZMŰVELŐDÉSI INTÉZET
Budapest, XI., Mátyás ut. 12/13

Macq. is. III.
1602/LII.

A kiadásért felel: Kéký Lajos.

20711 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Halasy-Nagy József: Emlékezés Császár Elemérre</i>	31
<i>Pais Károly: Kisfaludy Sándor két Rózája</i>	269, 369
<i>Radó Antal: Arany és az olasz irodalom</i>	23
<i>Sándor István: Főuraink a felvilágosodás irodalmában</i>	237
<i>S. Szabó József: Zoltai Lajos</i>	349
<i>Vajthó László: Arany János és a magyar rím</i>	109
<i>Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István mint katona</i> 1, 132, 256,	354

ADATTAR.

<i>Az első dramaturg-kérdés a Nemzeti Színházban. Rexa Dezső</i> . . .	77
<i>Bartók Lajos és gr. Festetics Andor levélváltása az Örvény előadása ügyében. Pukánszky Kádár Jolán</i>	86
<i>Czuczor Gergely ismeretlen levele. Bakos József</i>	91
<i>Emilia-kódex. Debreczy Sándor</i>	377
<i>Eötvös József műfordításai Palocsay Tivadar verseiből. Waldapfel József</i>	383
<i>Eötvös József néhány kiadatlan levele. B. Szalay Gábor</i>	156, 283
<i>Három levél Kazinczyhoz. Kéry László</i>	36
<i>Lévay József levele Gööz Józsefhez. Szász Károly</i>	84
<i>Pótlás. May István</i>	107
<i>Rimay János ismeretlen levele. Eckhardt Sándor</i>	302
<i>Szász Károly és Badics Ferenc levelezése. Szász Károly</i>	387
<i>Szigligeti Ede levelei. Solt Andor</i>	63, 186
<i>Vadnay Károly levelestárából. Kéky Lajos</i>	41, 164
<i>Vörösmarty Mihály kiadatlan politikai cikkei. Török Pál</i>	294
<i>Vörösmarty Mihály szépirodalmi könyvkiadó-vállalatának terve. Török Pál</i>	379

KÖNYVISMERTETÉSEK.

<i>A pannonhalmi főapátsági Szent Gellért-főiskola évkönyve az 1940/41-i tanévre. Császár Ernő</i>	211
<i>Barta János: Madách Imre. Berczik Árpád</i>	407
<i>Berzsenyi Dániel prózai művei. Haraszthy Gyula</i>	406
<i>Bóka László: Vajda János. Haraszthy Gyula</i>	103
<i>Géfin Gyula: Faludi Ferenc. Gálos Rezső</i>	405
<i>Hankiss János: Irodalomszemlélet. Berczik Árpád</i>	203
<i>Helle Ferenc: Magyar-német művelődési kapcsolatok. Nagy István</i>	403
<i>Kalmár Ödön: Bártfay László. Kerekes Emil</i>	316
<i>Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Várdai Béla</i>	308
<i>Kárpáti Aurél: Babits Mihály életműve. Haraszthy Gyula</i>	106
<i>Keményfi János: Ötszáz év humora. Kulcsár Béla</i>	315
<i>Kornis Gyula: Széchenyi és a magyar költészet. Halasy-Nagy József</i>	92
<i>Lengyel Tamás: Gróf Teleki László. Gálos Rezső</i>	310
<i>Madách Imre összes művei. Solt Andor</i>	399
<i>Nábrádi Mihály, vitéz: A magyar írói életrajz. Nagy István</i>	313
<i>Németh Zoltán: Kis János szerepe kora irodalmi életében. Kerekes Emil</i>	105

	Lap
Otrokocsi Nagy Gábor: Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. <i>Zsigmond Ferenc</i>	98
Papp Ferenc: Gyulai Pál. II. k. <i>Galamb Sándor</i>	200
Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete. VIII. k. <i>Kéky Lajos</i>	305
Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története. I. k. <i>Solt Andor</i>	401
Schmidt Edit Erzsébet: Csató Pál. <i>Meggyes Ede</i>	317
Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. <i>Kéky Lajos</i>	213
Sötér István: Jókai Mór. <i>Gálos Rezső</i>	209
Szabady Béla: Telekessy István egri püspök. <i>Gálos Rezső</i>	317
Szauder József: Faludi Udvari Embere. <i>Gálos Rezső</i>	100
Tóth Zoltán: A Hartvik-legenda kritikájához. <i>Gálos Rezső</i>	400
Vajda Endre: Vörösmarty Mihály művei regékben. <i>Zsigmond Ferenc</i>	103
Valjavec, Fritz: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. <i>Gálos Rezső</i>	206
Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. <i>Gálos Rezső</i>	95
Waldapfel József: Katona József. <i>Császár Ernő</i>	311

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1941. év irodalomtörténeti munkássága. <i>Kozocsa Sándor</i> .	
I. Általános rész	215
II. Egyes írók A—K.	319
III. L—Zs.	409

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

(A *-gal megjelölt számok azt jelentik, hogy az illető szöveget teljes egészében közöljük.)

	Lap
Abonyi Lajoshoz Szigligeti levele	197
Ady Endre 125, 126, 208, 307, 351	
Alárdi Mihály	98
Angyal Dávid	271, 314
Appel kapitány	143, 144
Apponyi Albert gr.	92
Apraxin Júlia	67
Arany János 23—30, 33—35, 103, 109—131, 171, 176, 210, 312, 315, 316, 404; — <i>A kis pokol</i> 24; — <i>Daliás Idők</i> 28; — <i>Kozmopol. költ.</i> 60; — <i>Stanzák</i> 26; — <i>Toldi-tril.</i> 26—29; — <i>Zrinyi és Tasso</i> 24, 27; — és a magyar rim 109—131; — és az olasz irodalom 23—30.	
Arany László	124
Arduin győri püspök	400
Ariosto	24—28
Aristoteles	205
asszonánc, rim	109 sk.
Asztalos Miklós	96
Auersperg Károly hg.	134
Ábel Jenő	96
Ábrányi Emil	125
Ábrányi Kornél	214
Aldor Imre	52
Anyos Pál	34
Babits Mihály 106, 107, 129, 130, 307	
Badics Ferenc 314, 387—398; — levelei Szász K.-hoz *388, 392, 393, 395, 397	
Bajza József	162
Bakócz Tamás	98
Balassi Bálint	208, 302—304
Balázs Sándorné	65
Balla Endre	78, 79
Ballabene Károly	144
Baráth Ferenc	396
Barclay de Tolly	139—141, 143
Barkóczy Ferenc gr.	238
Baróti Szabó Dávid	254
Barta János	406, 407

	Lap
Bartók Lajos 86—90; — <i>Az örvény</i> 86—88; — <i>Szemfényvesztők</i> 86; — levelei Festetics Andorhoz	*87, 90
Bartsai László	247
Batsányi János	313
Batthyány Adám gr. 405; — B. János 356; — Ignác 238; — Lajos	294
Bayer József	310, 395
Bálint Gyula	25
Bánóczi József	314, 396
Bártfay László	316
Báthory László bibliaford.	39
Beleznai Miklósné	316
Beniczky Ferenc	66
Benkő Kálmán	79
Benningsen tbk.	147
Beöthy Zsigmond 78; — <i>Ludas Matyi</i>	78
Beöthy Zsolt 33, 41—43, 211, 388, 396, 397	
Bernadotte János	139, 151
Bernát Gazsi levele Vadnashoz	*59
Beroaldo Fülöp	97, 98
Berzsenyi Dániel 93, 238, 240, 241, 406; — prózai munkáinak kiad.	406
Bessenyei György 34, 208, 255, 316	
Bécsi-kódex	38
Bérczy Károly	53, 125, 190, 191
Bianchy Frigyes	355
Blaha Lujza levele Vadnashoz	*175
Blücher tbk. 139, 146, 149—154, 259—262	
Bogáthy Miklós	96
Bohus János	18
Bojardo 27, 28; — <i>Orlando innamoroso</i>	27
Bonfini	207
Bonnaz püspök levele Csíky G.-hez	*174
Bornemisza Péter	96
Bowring John	206
Bóka László	103

	Lap		Lap
Böhm József	149	Dobrossy István	214
Böle Kornél	212	Domby Márton	314
Brenner Márton	98	Dóczy Lajos levele Vadnay	
Brisits Frigyes	294	K.-hoz	*180
Brodarics István	96	Dózsa Dániel	67
Bubna Ferdinánd	355	Döbrentei Gábor	213, 406
Bulyovszky Gyuláné	193	dramaturg-kérdés a Nemzeti	
Burns	23	Szính.-ban	77
Byron	23, 93	Dudith András	96
Calderon	167	Dugonics András	253
Carascosa tbk.	358	Duka Péter tbk.	362
Cavriani Kristóf gr.	134	Eckhardt Sándor	311, 314
Chamisso	404	Edelsbacher Zsigmond	18
Chasteler tbk.	10	Eggerer András	97
Clam-Martinitz Károly gr.	363	Egressy Gábor 214; ~ hoz	
Corneille	171	Szigligeti levelei	*186
Cornides Dániel	39	Elbinger Ernő (Jenő)	133
Cottolendi Károly	101	Eliás István, <i>Cecilia</i>	78
Cybeleus I. Hagymásy		Emilia-kódex	377
Czirák Antal gr.	267	Endrődi Sándor	125, 214
Czuczor Gergely 91, 179, 316;		Enyedi György	97
— levele Prudovitzhoz *91;		Ercsey Sándor	23
— rabláncái	179	Eötvös János	357
Czvittinger Dávid	206	Eötvös József br. 156, 352,	
Csató Pál	317	382; — <i>A házasodók</i> 161—	
Csáky Albin gr.	394	163; — <i>Atilla</i> 164, 284; —	
Császár Elemér 31—35, 211,		<i>Álom</i> 158, 285, *287; —	
271, 403		kiadatlan költ. *291—294;	
Császár Ferenc	58, 208	— műfordításai *383—387;	
Csengery Antal	294	— regénye II. Endre korá-	
Csepreghy Ferenc	177	ról 160; — kiadatlan levelei	
Cserey Jánosné	377	*156—163; — levelei Szalay	
Cserzy Mihály	315	Lászlóhoz	159, 283, 286
Csikó Gergely levelei Vadnay		Eötvös Józsefné, br.	156
K.-hoz *173; — ~hez Bon-		Eötvös Károly	372
naz levele	*174	Eötvös Lőránt br.	156
Csilléry Lajos	393	Erdélyi János	84, 85, 120, 178
Csipkés György, Komáromi	352	Erkel Gyula	198
Csokonai 37, 109, 111, 114,		Ertel Ferenc alezr.	5, 14
238, 245—247, 249, 255, 352		Esterházy János gr. alezr. 11;	
Dante 23, 182, 408; — <i>Isteni</i>		— József gr. 267; — Mihály	
<i>színi.</i>	24	gr. 93; — Miklós hg. 136,	
Darnay Kálmán	372	363; — Pál hg. 363, 406; —	
Darrel Vilmos	102	Vince gr.	362
Deák Ferenc	311	Etzelt Lajos főhdgy.	22, 132
Debreceni-kódex	38	Fabinyi Dániel	98
Degré Alajos 214; — levele		Fakerti (Baumgartner)	47
Vadnay K.-hoz	*181	Falka rézmetsző	39
Dengi János	271	Faludi Ferenc 97, 98, 100—	
Desericzky Ince	97	102, 405—406; — <i>Téli éjt-</i>	
Dessewffy József gr.	238	<i>szakák</i> 102; — forrásaihoz 101	
Déri Gyula	351	Faludi Imre 405; — János	
Dickens	46	405; — Julianna, Gállné	403
Ditrói Mórné	71	Fábián Gábor verseslev. Vad-	
		nay K.-hoz	*163

Lap	Lap
Fáy András 43, 44, 93, 187, 240, 247, 315, 393, 394; — <i>Bélteki-ház</i> 44; — <i>Kedvesapongások</i> 44; — ∞ hoz Szigligeti lev. *188	Greksa Kázmér 25
Fáy János 352	Grillparzer 404
Fekete Gábor 214; — János gr. 107, 208	Grosz József 185
Feleki Miklós 191	Gschmeidler Ákos 172
Fellenmayer 179	Gvadányi József gr. 240
felvilágosodás 237	
Ferenczfý Lőrinc 97	Gyalui Torda Zsigmond 96
Festetics Andor gr. lev. Bartók Lajoshoz *86, 89; — György gr. 238, 239, 267; — Leo gr. 77	Gyárfás Tihamér 102, 405
Fésüs György 70	Gyenes László 87
Ficino 97	Gyöngyési Gergely 97
Follinus János 70; — -né. 65	Gyöngyösi István 114, 124, 317
Forgách Ferenc gr. 98; — Miklós gr. 39	György győri püspök 400
Fortunatus Máté 98	Györy Vilmos lev. Vadnay K.-hoz *165
Fournier Ágoston 136	Gyulai Aranka, Hellebrantné 397
Földváry Gábor 79	Gyulai Ferenchez Szigligeti lev. *189
íóuraink és a felvilágosodás 237	Gyulai Kálmán 397
Fraknoi Vilmos 96	Gyulai Pál 33, 179, 183, 200—202, 209, 211, 271, 295, 309, 311—314, 388, 389, 391, 399; — ∞ hoz Szigligeti levelei *196
Frankenburg Adolf lev. Vadnay K.-hoz *172	Gyulay tbk. 148, 154
Frankl István 387, 390, 391	
Frater Marcellus 212	Hagymásy (Cyb.) Bálint ... 96
Fráter Erzsí, Madáchné 407	Halász Gábor 400
Friebeisz István 214	Hankiss János 203—205
Friederich 149	Haraszti Gyula 211
Frimont János tbk. 355	Haray Viktor 67
Frithjof 167	Hardegg Ignác gr. 364
	Hardenberg gr. 145
Gaal György 206	Hartvik püspök 400; — ∞ <i>legenda</i> 400
Galeotto Marzio 207	Hazucha Ferenc 80, 84; — <i>Haley-üstökös</i> 79
Gallée 47	Heckenast Gusztáv 165
Gálos Rezső 269—73, 278—81, 369—76	Hegedüs József 13; — <i>Lajosné</i> 191
Gárdonyi Géza 307	Hegyesy Mari 87
Gáspár Imre 356	Heine 51
Gellert Chr. F. 207	Heinrich Gusztáv 403
Géfin Gyula 405, 406	Helle Ferenc 403—405
Glatz Jakab 207	Hellebrant Árpád 63
Goethe 23, 117, 123, 207	Herczeg Ferenc 92, 307
Goltz ezr. 149, 150	Herepei János 304
Gomez Móric tbk. 4, 10	Hevenesí Gábor 317
Gotter 106	Hevesi Sándor 313
Gööz József 84	Homeros 27
Görgey Artur 42; — lev. Vadnay K.-hoz *182	Horányi Elek 97
Gracian Boldizsár 100	Horváth Ferencné 389
Greguss Ágost 167, 190, 214; — lev. Vadnay K.-hoz *170	Horvát István 38
Greguss Gyula 167	Horváth János 314, 370
	Horváth János kapitány 356
	Horváth Jolán, Badicsné ... 389
	Horváth Lajos 51
	Horváth Róza, Zalabéri 269—282, 369—376

	Lap		Lap
Horváth Sándor	389	Károlyi György gr.	65, 316
Houssaye Arsène	48	Kárpáti Aurél	106, 107
Hubai Gusztáv	66	Kecskeméthy Aurél	214
Hubai Miklós	36, 37, 39	Keglevich György gr. tbk.	11
Hugo Viktor	93	Keleti Gusztáv lev. Vadnay	
humor	315	K.-hoz	*183
Hunyady Gabriella grófnő	359	Kelmenfy L. Hazucha	
Huszár Imre	171	Kemény Zsigmond	35, 201, 294
Hutiray Ferenc	69	Keményfy János	315
Ilkey Sándor	79	Kertbeny Károly	206
írói életrajz tört.	313	Képes Krónika	309
Istvánffy Miklós	96	Kétly Károly	389
Istváni Pál	97	Kinsky Lipót gr.	134
Iványi Béla	96	Kis János 36, 105, 106; —	
Janus Pannonius	96, 315	Flóra	106
Jámbor Pál lev. Vadnay K.-		Kisfaludy A. Béla	269, 271
hoz	*178	Kisfaludy Károly 43, 115, 247,	
Jean Paul	46	251, 253	
Jellasics bán	294, 299	Kisfaludy Sándor 34, 208, 245,	
Joannes Vercellensis	212	247, 248, 249, 251, 253, 255,	
Jókai Mór 35, 63, 209—211,		269—282, 369—376; — két	
352; — levelei Vadnay K.-		Rózája	269—282; 369—376
hoz	*169	Kniewald Károly	400
Jókainé Laborfalvy R.	187	kollégiumi diákirodalom	98—100
Jósika Miklós br. 213; —		Kolmár József	214
<i>A hét Losonczy k. a.</i> 48; —		Kolowrat	301
<i>Abafi</i> 44—46; — <i>Csehek</i>		Komjáthy Jenő	103, 125
46; — <i>Egy magyar család</i>		Konrássy Ferenc	214
46; — <i>Hat Uderszky-lány</i>		Kornis Gyula	92—95
46; — <i>Jósika István</i> 45;		Kossuth	94, 214, 294
— <i>Két királynő</i> 46; — <i>II.</i>		Kosztolányi Dezső	126—130, 307
<i>Rákóczy F.</i> 46; — <i>Szikla-</i>		Kotzebue	247, 404
<i>rózsa</i> 44, 47; — levele Ráth		Kovacsóczy Farkas	96
Mórhöz *44—47; — levelei		Kovács Gyulához, (E.), Szig-	
Vadnay K.-hoz	*47—49	ligeti lev.	*192
József nádor	4	Kovács Mihály	179
Justh Zsigmond	208	Kovács Pál lev. Vadnay K.-	
Kakas István	96	hoz	*43
Kalmár Ödön	316	Kovács Zsigmond	79
Kalós Mózes	352	Kozma Andor	125
Kaprinai István	317	Kölcsey Ferenc 43, 44, 92, 113,	
Kardos Albert	350, 396	114, 156—158, 213, 283, 286,	
Kardos Tibor	308	352, 382, 393, 394	
Katona Endre	349	Königsegg Ferenc gr.	18
Katona József	255, 311	Körner	404
Katona Lajos	206	középkori irodalom	308
Kazay Sámuel	352	Kéműves Éva	366
Kazinczy Ferenc 36—41, 99,		Köváry László	214
105, 120, 160, 164, 314, 316,		Krúdy Gyula	351
393, 394; — <i>Lukai</i> *36; —		Kultsár István	316
<i>Tűvisék és virágok</i> 37; —		Kúthy Lajos 81—84; — <i>Ari-</i>	
hez Sándor J. levelei		<i>adne</i> 81; — <i>Fekete és fehér</i>	
*36—41; — halála	159	78, 81	
Kazinczy Gábor	66	Kutschera János br. 137, 362, 363	
Kármán József	316	Laborfalvy Róza l. Jókainé	
		Lampérth Géza	214

	Lap		Lap
Langenau br.	150	Morvay Győző	156
Latinovits Frigyesné	183	Morvay kapitány	363
Lám Frigyes	404	Móra Ferenc	315
Lehr Albert	30	Móricz Pál	350, 351
Lenau	404	Móricz Zsigmond	307, 351
Lendvai Márton	191	Mudrony Józsefné Szigligeti	
Lengyel Tamás	310	Anna	69
Lessing	165	Murat nápolyi király	354
Lévay József 397; — lev. Gőz			
Józsefhez *84; — lev. Vad-			
nay K.-hoz	*176	Nagy Gábor	352
Lichnowsky Vimos gr.	138	Nagy Géza	377
Liebenberg János	17	Nagy Ignác	78
Liechtenstein János hg. 13, 15,		Nagy István	106
132; — Mőric gr.	152, 153	Nagy Pál, Felsőbüki ..	266, 366
Lindner Ernő	404	Nábrádi Mihály	313
Lisznay Kálmán	214	Nádasy Sándor tbk.	43
Londonderry lord	362	Ney marsall	146
Loósz István	86	Négyesy László	102
Losonczy Gyula	54	német-magyar kapcsolatok	
Losonczy László	52, 54	206—209, 403	
Lovas Elemér	211, 212	Németh László	315
Lónyay Etelka	407	Németh Zoltán	105
Lugosy József	352	Nyáry Pál	78, 79
Lukács György	190	Nyéký Mihály	65
Lukácsy Antónia 1. Follinuszné		Nyirő József	315
Lukacsics Pál	302		
Lunkányi János	267	O'Donnel	265
		Ocsovszki	40
Macchiavelli	304	olasz egyetemeken járt ma-	
Madách Imre 103, 171, 399,		gyarok	96—98
406—407		Oláh Miklós	95
magyar-német művel. kapcs. 206, 403		Orlay-Petrics Soma	179
Makkai Sándor	314	Ostermann	141
Margit-legenda szerzője	212	Otrokocsi Főris Ferenc	97
Matkovics Lázár	389	Otrokocsi Nagy Gábor	98
Mályusz Elemér	212		
Mária-siralom	114	Pageť	206
Mátyási József	107	Palocsay Tivadar 158, 256, 382;	
Meccséry Dániel	17, 361	— versei	*383—387
Mednyánszky Alajos br.	206	Papp Endre	316
Merényi Oszkár ...	314, 406, 407	Papp Ferenc	200—202, 314
Merweldt Maximilian gr. ...	22, 132	Pasteiner Gyula	35
Meskő József br. tbk.	8, 9	Patay József	79
Metternich	138, 354, 365	Paulay Ede ...	70, 88, 177;
Mészáros Ignác, <i>Kartigám</i> ..	44	— -né	68
Michael de Ungaria	97	Pauler Gyula	400
Mihalek János	377	Paulus Hungarus	97
Mikszáth Kálmán	214, 315	Paziazzi Mihály	285
Miller Jakab Ferdinand	107	Pálffy Albert lev. Vadnay	
Mohr br. tbk.	358	K.-hoz	*176
Molière	171	Pálffy Fidél gr.	79
Molnár Györgyhöz Szigligeti		Pálmay Ilka	77
lev.	*188	Pápay Miklós	372
Montbrun tbk.	6	Pázmány Péter	92, 97, 109
Moreau tbk.	141	Percy	167
Moreto	166	Perényi Zsigmond br.	368

	Lap		Lap
Petőfi Sándor 33, 58, 92, 94, 95, 111, 115, 214, 315, 351, 404, 407; — Egerben 179; — szülőháza	59	Sámboky János	96
Petőfi Zoltán	351	Sándor István 36, 37; — <i>Magy. Könyvesház</i> 37; — levelei Kazinczyhoz	*38—41
Petrarca 24; — hatása Ri- mayra	302	Sándor-vers, magyar	26
Petrich András	11, 13, 14	Schack Adolf gr.	167
Péterfy Jenő	211, 396	Schiller 110, 316, — <i>Don</i> <i>Carlos</i>	104
Pillersdorf	301	Schlik kapitány	149
Pintér Jenő	272, 305	Schmidt Edit Erzsébet	317
Pompéry János 214; — ~hoz Szigligeti levelei	*190	Schulenburg Károly	257
Prielle Kornélia 63, 187, 191; — ~hoz Szigligeti lev.	*193	Schwarzenberg Károly hg. 132—139, 142, 143, 147—154, 257—260, 262, 264, 358, 359	
Prohászka Ottokár	307	Seilern Crescentia grófnő 93, 368	
Pukánszky Béla	403	Shakespeare	34, 171, 313
Pukánszky Kádár Jolán 79, 401		Sík Sándor	314
Pulci	28, 29	Siklóssy László	213—214
Pulszky Ferenc lev. Vad- nay K.-hoz	*63	Simontsits János	186
Radetzky József gr. 13, 15, 354, 366		Sínai Miklós	352
Radó Antal	118, 119, 122, 214	Sipos Pál	393
Radó Polikárp	213	Skublits Imre	369
Radvánszky Béla	378	Somogyi János lev. Vadnay K.-hoz	184
Rakodczay Pál	63	Somssich Lázár	96
Ravasz László	307	Souvent kapitány	356
Ráday Gedeon gr.	238	Sőregi János	349—353
Ráday Gedeon gr., ifj.	79	Sötér István	209—211
Rájni József	254	Starhenberg gr.	357
Rákosi Jenő 43; — lev. Vad- nay K.-hoz *176; — ~hoz Szigligeti lev.	*198	Stephaics Ferenc	16
Ráskai Lea	212	Streckfuss (Dante-ford.)	23
Reichenbach gr.	145	Sue-hatás Jókainál	210
Relkovics Neda	96	Swift	46
Reviczky Gyula	103, 124, 125	Szabady Béla	317, 400
Rédey Tivadar	79	Szabolcska Mihály	125, 351
Rényi Rezső	271	Szabó Dezső	307
Révai Miklós	39, 100, 254, 313	Szalay Gábor br.	382
Révész Imre, id.	352	Szalay László 156—158, 382; — ~hoz Eötvös J. levelei	*159, 283, 286
Richardson, <i>Pamela</i>	106	Szamosközy István	96, 98
Riedl Frigyes	206, 314	Szana Tamás	351
rím 109 sk.		Szauder József	100
Rimay János 302—304; — *levele Telegdy Pálhoz	*303	Szász Károly 55, 387—398; — lev. Badics Ferenchez *391 —394; — lev. Vadnay K.-hoz	*164
Romhányi Gyula	310	Szegedy Róza 269—282, 369—376	
Rosti Albert	79	Szekfü Gyula	311, 314
Rosty Károly	138	Szemere Bertalan	153
Rovetta	98	Szemere Miklós 55; — lev. Vadnay K.-hoz	*57
Runeberg	167	Szemere Pál 37, 43, 156—158, 160, 164, 283, 284, 316, 382	
Sachs orvos	143, 144	Szendrey Ignác	397
Salamon Ferenc	310	Szentkirályi Mór	79
Saluzzo hg.	98		
Sand George	164		

Lap	Lap
Széchenyi Antal gr. 16; —	Tóth Árpád 126, 129
Béla gr. 172; — Ferenc gr.	Tóth József 394, 395
3—22, 132, 135, 144, 145,	Tóth Kálmán 41, 51, 165, 172, 178
238, 267, 366; — Ferenc-	Tóth Lőrinc 43
né, gr. 4, 17	Tóth Sándor 393
Széchenyi István gr. 1—22,	Tóth Zoltán 400, 401
92—95, 132—155, 256—268,	Tömörkény István 315
295, 313, 316, 351, 354—368,	Török Irma 89
396; — és Petőfi 94; — mint	Törs Kálmán 73, 389
katoná 1, 132, 256, 354	Törzs Károly 75
Széchenyi Istvánné, I. Seilern	Trefort Ágoston 387
Széchenyi Lajos gr. 3; —	Uhland 404
Pál gr. 3, 12, 13, 15, 16, 134, 135	Urvári Lajos 172, 173
Széchy Károly 313	Vachott Kornélia 85
Székely József 79	Vadnay Károly 41—63, 164;
Szigeti József 187	— levele Beöthy Zsolt-hoz
Szigligeti Anna 69, 70	*42; — levelesládájából 41,
Szigligeti Ede 63; — levelei	164; — katonáskodásáról
(családjához, írő- és kar-	epizód 185
társaihoz) . . . 63—77; 186—199	Vadnay Lajos 180; — Rudolf 49
Szigligeti Edéné 64; — Anna	Vajda Endre 103, 104
69; — Aranka 73; — Fe-	Vajda János 60—63, 103, 125
rike 69; — József 77	—127; — levelei Vadnay
Szilády Áron 96	K.-hoz *60—63
Szilágyi Béla 67	Valjavec Frigyes 206—209
Szilágyi Márton 357	Vargha Gyula 125, 130
Szini Péter 351	Vas Gereben 315
Szinnyei Ferenc 314, 316	Vass József 96
Szinnyei József 36	Vaszary Sándor 172
Szokoly Viktor (Géza) 57	Vályi András 373
Sztrókai Antal 316	Veress Endre 96—98
Taine 171	Vergilius 24
Takáts József, téti 370, 371, 374	Verseggy Ferenc 34, 100, 247, 315
Tasso 23—28	Veszprémi István 39
Táncsics Mihály 166	Végh Ferenc 18
Tárkányi Béla 180; — lev.	Vértesi Arnold 381
Vadnay K.-hoz *178	Vértesy Gyula 351
Telegdi Pálhoz Rimay levele *303	Vértesy Jenő 63, 310
Telekessy István 317	Viczay Mihály gr. 238
Teleki József gr 208	Vikár Béla 214
Teleki László gr. 310	Virág Benedek 238
Tergina Gyula 394, 395	Vischer Th. 171
Thekusch Honorius 133	Vitézi János, Zrednai 98
Thielen Maximilian 150, 151	Vitkovics Mihály 37, 39, 43, 316
Thienemann Tivadar 309	Vízkelety Zsigmond 372
Thürheim Lulu grófnő 368	Vizvári Gyula 88
Tinódi Sebestyén 122	Vlasits Ferenc ezr. 16
Toldy Ferenc 26, 63, 64, 100,	Voinovich Géza 29, 156, 294, 314
179, 206, 213, 271, 305, 313;	Voith Ferdinánd br. . . 6, 10—15
— lev. Vadnay K.-hoz *58,	Vörösmarty Mihály 23, 33, 93,
59; — —hez Szigligeti lev.	95, 103, 105, 123, 210, 294,
*196	300, 313, 316, 379, 382; —
Tolnay Antal 172	Szózat 93; — Zalán futása
Tomba Mihály 23, 24, 26,	105; — kiadatlan politikai
49—57, 85, 116, 124, — lev.	cikkei *294—304; — szépirod.
Vadnay K.-hoz *49—57	könyvkiadóváll. terve *379—382

	Lap		Lap
Wagner, <i>Phraseologia</i>	406	Zichy Antal 396; — Ferdinánd	
Waldapfel József . . . 283, 311, 316		gr. 21, 22, 132, 133, 135, 138,	
Waldstein Antal gr. . . . 134, 363		150; — Géza gr. levele Vad-	
Weber János	207	nay K.-hoz *182; — Károly	
Werner Adolf	271	gr. 93, 362; — Mihály	183
Wesselényi Miklós 93, 214, 316,		Zilahy Károly	310
366, 367		Zimányi Józsefné	85
Wilgesheim Lajos br.	133	Zoltai Lajos	349—353
Windischgrätz Alfréd	261	Zoltvány Irén	315
Wittgenstein	143	Zrinyi Miklós gr. 103, 114, 124,	
Wrbená László gr. . . . 361, 363		207; — <i>Szigeti veszedelem</i>	
Wrede tbk.	262	24, 101, 104; —hatása	
Zaborszky Alajos	214	Faludira	101
Zalár József	214	Zschokke	165
		Zsigmond Ferenc	211

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN MINT KATONA.

(Első közlemény.)

1. Előzmények.

A hűbériség, a nemzetek hatalmának jó ideig oszlopa, lassanként nagy igazságtalanságok forrása lett, mert az eszme rideg magyarázata és a haladó élet követelményei szembe állították a társadalmi osztályokat: a minden jogot élvező nemességet a terheket viselő jogtalan néppel. Franciaországban indult meg a küzdelem a rendszer igazságtalanságai ellen. A mozgalom megindító eszményi célt akartak megvalósítani, azt akarták, hogy az igazságtalan elnyomás helyébe a szabadság, az egyenlőség és a testvériség elve lépjen. Az 1789-ben megindult forradalom azonban kegyetlen bosszút állott a hűbéri eszme képviselői ellen, de a feudális elnyomásnál is nagyobb és kegyetlenebb zsarnoksággá fajult s Franciaországot az anarchia felé sodorta. A szörnyű zavar ideig-óráig sok embert vetett a hatalom polcára, s csak a nép egyik fiának, „a korszikai kis hadnagynak”: Bonaparte Napoleonnak sikerült az országot az anarchiából kiemelnie.

Bonaparte Napoleon két év alatt tábornok, hadvezér, majd konzul, 1804-ben Franciaország örökös császára lett. E kornak lángeszű hadvezére volt s Franciaországot oly hatalmassá tette, amilyen sem előtte, sem utána nem volt. Mérhetetlen becsvágyában egész Európát hatalma alá akarta kényszeríteni és másfél évtizeden át valósággal vasvesszeje alatt tartotta Európát: uralkodókat fosztott meg trónjuktól, családja tagjait trónra emelte; megszüntetett országokat és újakat alakított hűbéreseiként; az ellenálló nagyobb országok uralkodóit megalázta, népeikkel együtt megsanyargatta, országaikat megcsonkította, állandó rettegésben tartotta, nagy pénz- és véréldozatra kényszerítette. Ez utóbbiak közé tartozott legelső sorban Poroszországon kívül a Habsburg-ház jogára alatt levő német-római császárság. Uralkodója, II. Ferenc e címet viselte: „Isten kegyelméből választott római, mindenkor felséges császár, Német-, Magyar-, Cseh-, Dalmát-Horvát-Szlavonországok; Galicia, Lodomeria, Ráma, Szer-

bia, Kún- és Bolgárország apostoli királya, stb., stb.," s így hazánk is súlyosan érezte minden vonatkozásban, de különösen politikai, hadi, pénzügyi, kereskedelmi és ipari tekintetben a folyton szerencsétlenül végződő háborúk következményeit. Az első háború a rokon francia király, az elmenekült nemesség pártolása érdekében, a forradalmi eszmék gátlása és a francia köztársaság elismerése miatt Angliával, Poroszországgal és az olasz államokkal szövetségben, 1792-től váltakozó szerencsével folyt Német- és Olaszország területén. A háború folyamán azonban a szövetség felbomlott, s amikor 1796-ban Bonaparte Napoleon, az olaszországi francia hadak fővezére, merész támadásaival több ízben megverte II. Ferenc seregeit, a háború az 1797-i campoformiói békével zárult, II. Ferenc lemondott Belgiumról, a Rajna balparti részéről és Lombardiáról, kárpótlásul kapván a Velencei köztársaságot, Isztriát és Dalmáciát.

A Rajna balpartjáról való lemondása következtében károsult német rendek igényeinek kielégítése érdekében a Rastattban tanácskozó kongresszuson a franciák viselkedése és az egyiptomi hadjárat miatt újabb szövetség alakult a franciák ellen és újabb hadjárat keletkezett.

Eleinte a szövetségesek seregei voltak előnyben, de amikor Bonaparte Napoleonnak sikerült államcsinnyel a hatalmat magához ragadnia, mint első konzul az olaszországi hadak élén Marengónál, alvezére pedig Németországban legyőzi II. Ferenc seregeit, s ez utóbbinak 1801-ben a luneville-i békében végleg le kell mondania Belgiumról és Lombardiáról.

A fényes győzelmek eredményeként Napoleon 1802-ben örökös konzul, 1804-ben örökös császár lett, II. Ferenc viszont 3 hónap múlva mint I. Ferenc felvette az osztrák császári címet. A győzelmek Napoleont további hódításokra sarkalták: megalapította az olasz királyságot, megkoronázta magát olasz királynak is, fennhatósága alá vonta Hollandiát és Svájcot is.

Anglia nem jó szemmel nézte e hódításokat, szövetségre lépett Ausztriával, Orosz- és Svédországgal s a nápolyi királlyal. Napoleon Anglia ellen tervezett szárazföldi háborúját nem valósíthatván meg, Ausztriát akarta tönkretenni. Gyors menetben ellene támadt és Ulmnál elfogta az osztrák sereget, majd elfoglalta Bécsét, 1805-ben pedig megverte Austerlitznél az egyesült orosz-osztrák sereget. A szövetségesek magára hagyták Ausztriát, I. Ferencnek el kellett fogadnia a kemény feltételű pozsonyi békét: elvesztette összes olasz birtokait, Velencét, Isztriát, Dalmáciát, Elő-Ausztriát és Tirolt, kárpótlásul kapván Salzburgot.

Napoleon ezután megalakította fennhatósága alatt a Rajnai szövetséget, Poroszországot szégyenletes szerződések

elfogadására, majd háborúra kényszerítette, több csatában megverte és az 1807-i tilsiti békében fele országától megfosztotta. Erre Angliára került a sor. Hadsereggel nem tudott rátámadni, gazdaságilag igyekezett tönkretenni: kimondta ellene a szárazföldi zárlatot. Eleinte megnyerte e tervének támogatására I. Sándor cárt, de a támogatás nem volt tartós, csakhamar a nagyra duzzadt francia hatalom megdöntésének kiindulópontja lett.

2. Széchenyi István részvétele az 1809-i francia háborúban.

I. Ferenc osztrák császárt a hadicsapások és a megalázó békefeltételek újabb erőfeszítésekre bírták. Öccsét, Károly főherceget generalissimussá nevezvén ki, az általános felfegyverzés alapján hozzáfogott a hadsereg újjászervezéséhez. A kereteket kiegészítették, az osztrák tartományokban megszervezték a Landwehreket, Magyarországon pedig az 1808 : III. t.-cikk felhatalmazta a magyar királyt veszély esetén a nemesi felkelés egybehívására. Az általános fegyverkezés nem került el Napoleon figyelmét, 1809 elején kérdőre vonta az osztrák kormányt. Napoleon azonban Spanyolországban volt elfoglalva, az osztrák kormány elérkezettnek látta az időt a hadüzenetre. Ez 1809. ápr. 9-én meg is történt. A hadsereg felfegyverzése nagyjában be volt fejezve. I. Ferenc mint magyar király ápr. 10-én a törvény értelmében egybehívta a nemesi felkelést is.

A lelkesedés és az áldozatkészség Magyarországon is nagy volt. Gr. Széchenyi Ferenc a törvény értelmében koránál fogva (55 éves) fel volt mentve a személyes hadikötelezettség alól. A törvény csak egy fiának részvételét kívánta, de ő mind a három fiát arra sarkallta, jelentkezzenek hadi szolgálatra.¹

Elsőszülött fiát, Lajost, a budai magyar kamara tiszteletbeli tanácsosát Sopron megyében megválasztatta „a nemesi felkelés hadai közé küldendő soproni önálló lovashadosztályba” kapitánynak. Két ifjabb fia: a 20 éves Pál és a 17½ éves István a katonai pályára akart lépni. Mind a kettő, bár a törvény erre nem kötelezte őket, így kívánt a hazának és a királynak szolgálni. Akkor nem voltak katonai iskolák, a katonai kiképzést a szolgálatban kellett elsajátítani, de a szükséges alapismereteket sokszor a családi kiképzés is pótolta.

Atyjuk szívesen vette fiainak elhatározását, hozzájárult azzal a feltétellel, hogy közben, alkalmas időben a jogi tanulmányokat is el kell végezniök. Mindenekelőtt gondoskodott

¹ Levele a nádorhoz.

arról, hogy két fia elsajátítsa a katonai szolgálatra szükséges alapismereteket. A polgári nevelés folyamán megtanultak rajzolni.² Megfelelő kiképzésben részesültek a lovaglásban is, ezenfelül a család barátja, Gomez Móric altábornagy, felügyelete alatt vezérkari tisztek oktatták őket a terepfelvételben és egyéb katonai elméleti tárgyakban.

Gr. Széchényi Ferenc, a Nemzeti Múzeum megalapítója, az aranygyapjas rend lovagja, valóságos belső titkos tanácsos, nagytekéntélyű főúr volt. Megható atyai szeretettel ügyelt fiainak szellemi és lelki nevelésére. Ha szükséges volt, nem kímélt fáradságot, mindent elkövetett, hogy fiai előhaladását, érvényesülését előmozdítsa, anyagi ügyeikben támogassa, lelki képességeiket csiszolja, az erény és a becsület terén kifogástalan gondolkodásukat megrögzítse.

1809. márc. 20-án arra kérte József nádort, a nemesi felkelés törvény szerinti vezérét, nevezze ki két fiát a nemesi felkelő sereg vezérkarába tisztekké. Kérését egyrészt azzal indokolta, hogy fiai a szükséges katonai ismeretek birtokában vannak, másrészt azzal, hogy mint fiaiért aggódó apa szeretné, hogy illő környezetben, gondos ellenőrzés mellett szerzhessék meg a további ismereteket, hogy azután a katonai állásnak szentelje őket. A nádor nem teljesítette a kérést, mert szerinte a vezérkari szolgálatnak elméletileg és gyakorlatilag már képzett tisztekre van szüksége, de ajánlotta, eszközölje ki valamelyik megyénél, hogy a nemesi felkeléshez válasszák meg őket tisztekné, s így elenyésszék a társaságra vonatkozó aggodalma, valamint elérhető volna az is, hogy tudásukról és alkalmasságukról való meggyőződés után atyai óhajának megfelelő állásba juthassanak.

Az elutasítás nem csüggesztette el gr. Széchényi Ferencet. A család jó barátjának, Gomez Móric altábornagnak, a nemesi felkelés vezérkari főnökének támogatásával elérte célját. Gomez, mint gr. Széchényi Ferencnéhez írt levele mutatja, magára vállalta, hogy személyesen megkéri Károly főherceg generalissimust, nevezze ki a két fiatal grófot a nemesi felkelés vezérkarába főhadnagyokká. Károly főherceg engedélyével megtette előterjesztését, és a főherceg még az napon, ápr. 7-én ápr. 16-i ranggal ki is nevezte őket.

A két ifjú érzékeny hangú levélben búcsúzott el a szülői háztól. István ápr. 11-én köszöni meg a szülők sok jótéteményét; ígéri, hogy nem szavakkal, hanem tettekkel akarja háláját bebizonyítani; katonai hivatásának becsületére akar válni: vére és élete a királyé és a hazáé. Az az óhaja, hogy a tisztességes és becsületes cselekvés tudata maradjon lelkében; szülei példájukkal a vallásra és erkölcsre oktatták.

² Révai Miklós tanította gr. Széchényi Istvánt a rajzolásra.

ezt akarja követni s az egyenes úton akar haladni; nem az újságok és a divatos újdonságok, hanem az isteni törvény követését tűzi ki célul: így majd könnyen elviselve az élet bajait, a célnál egyesül legjobb szüleivel.

E kijelentések mind azoknak az erkölcsi és vallásos nevelési elveknek visszhangjai, amelyeket a szerető szülők oltottak gyermekükbe.

A haditanács adatai szerint gr. Széchenyi István főhadnagyot ápr. 27-i rendelettel br. Ertel Ferenc vezérkari alezredeshez osztották be, s nála ápr. 28-án jelentkezett szolgálatra. József nádor viszont ugyancsak ápr. 27-én elrendelte, hogy Győrött sürgősen sáncbort kell készíteni; felhitta a magyar hadparancsnokságot és Győr vármegyét, gondoskodjanak a szükséges anyagról és munkásokról, megbízván br. Ertel alezredest a sáncbort munkálatainak igazgatásával.

A munka sürgős volt, mert a hadi helyzet kedvezőtlenül alakult. A monarchia támadó hadjáratra készült. Károly főherceg fővezér a hadüzenet után betört a Franciaországgal szövetséges Bajorországba, de Napoleon ápr. 16—23-a közt lassanként visszaszorította és megverte az osztrák hadsereget, úgyhogy ennek vissza kellett vonulnia, csak a Morva-mezőn foglalhatott állást. Napoleon gyors menetben haladt elő és máj. 13-án bevonult Bécsbe. Innen kiáltványt bocsátott ki a magyarokhoz s felhitta őket, válasszanak maguknak ősi szokásuk szerint nemzeti királyt. Ezenkívül igyekezett folyton nyugtalanítani a Dunántúlt. A sáncbort nagy szükség volt, mert Győr volt a nemesi felkelő sereg gyűlöhelye, itt képezték ki a lassanként gyülekező seregrészeket. A sáncbort szükség volt a város védelme és a sereg elhelyezése céljából.

Br. Ertel alezredesnek az uralkodóhoz 1810. jún. 7-én beadott jelentéséből kitűnik, hogy Gomez Móric altábornagy, a nemesi felkelés vezérkari főnökének rendelete szerint az előmunkálatokat már május 7-én megkezdték, és az ellenség gyors előhaladása miatt sietni kellett. Br. Ertel Győr elővárosának Bécs felé eső dombján jelölte ki a helyet, nehogy e városrészeket az ellenség felgyujthassa. A sáncbort ^{3/4} mérföldnyire tervezte (20 ezer ember és 50 ágyú befogadására) a Rába balpartjától a Duna mosonyi ágának jobbpartjáig. A tábor a Rába felől fedte a gyírmóti mocsár és védte az itt egy magaslaton elhelyezett tüzérség. A bécsi úton fedezetül egy előretolt és nyílalakú, víziárkokkal szegélyezett sánc szolgált, s ez háttal a Rábcára támaszkodott. Ezt viszont oldalazta a tüzérséggel megerősített és nehezen megközelíthető Rábca-sziget. A Dunaszigete is ugyanígy meg volt erősítve.

Május 9-én este érkeztek meg a munkások, 10-én már dolgoztak a sáncokon. A munka serényen folyt nappal és

fáklya-világítás mellett éjtszaka is. Május 15-én a sáncok nagyjában elkészültek és védelemre erős táborhelyül szolgáltak. Május 20-án megszállták a csapatok, de még több napon át tökéletesítésre szorultak.

Az épülő sánctábor felkeltette az ellenség figyelmét, Napoleon Montbrun tábornoknak megparancsolta megtámadását, hogy a nemesi felkelést szétszórja, de a sánctábor gyors elkészülte miatt a támadás egyelőre elmaradt.

Pál bátyját kényelmesebb irodai szolgálatra osztották be mentora, br. Voith Ferdinánd vezérkari őrnagy mellé, Istvánnak nehéz és fárasztó munkabeosztás jutott osztályrészül br. Ertel Ferenc vezérkari alezredes parancsnoksága alatt. Amint a sánctábor munkálatai elkezdődtek, br. Ertel így jelölte ki köteles munkáját:

„Kedves Széchenyi, nekem első kötelességem, hogy hazámnak szolgáljak, ezért előjáróim utasításait pontosan teljesítenem kell. Kötelességem az, hogy a sánctábort a lehető leghamarabb elkészíttsem. Ha erőm javát a számadással, az emberek megszámolásával töltöm el, nem marad időm a lényeges teendőkre, s ekkor nem szolgálok hazámnak; azért Önt használom fel e munkára és a számadásra. Megbízom az Ön arcában és családjában, mert e családból senki sem követett el rosszat, sőt minden alkalommal bebizonyította, hogy kész az igaz ügyet szolgálni, s ha szükséges, kész a hazáért életét, vérét és vagyonát feláldozni.” E szavak után elővette a bankjegy-csomókat és olvasatlanul átadta Széchenyinek, hogy fizessen ki mindent, ami szükséges. Ezenkívül tudatta vele azt is, mivel a többi tiszt nincs abban a helyzetben, hogy jó lovat vehessen, még néhány jó lovat kell vennie, hogy a munkafelügyeletet a többi helyett is elvégezhesse, s a vételre az alezredes felajánlotta a szükséges pénzt is Széchenyinek, de ez kérte, várjon addig, míg szülei erre nézve engedélyt nem adnak.

Egy hét múlva az alezredes magához hívatta Széchenyit s kérte, számoljon el. Széchenyi elszámolt, s amikor a számlákat és írásokat átnyújtotta, az alezredes, ablakot nyitva, az egész számadást kidobta az ablakon. Azontúl is, ha pénzfizetésre került a sor, olvasatlanul kapta a bankjegycsomókat s fizetés után a maradékot olvasatlanul visszaadta alezredesének. Így tehát, írta atyjának, láthatja, hogy nem jöhet a számadás miatt zavarba, de kérte, mindezt ne közölje senkivel, nehogy alezredesére esetleg kellemetlenség hármo ljék. Megemlíti atyjának azt is, hogy könnyen szerezhetett volna magának 5—6 ezer forintot, társai ajánlották is ezt neki, de nyilván tréfáltak vele, mert nem hiszi, hogy oly gyengének tartsák, hogy ilyes valamit elkövesse n. Van pénz becsületes úton, nem gondol ily ostobaságokra.

Az ifjú főhadnagy napi elfoglaltsága a sáncmunkák ideje alatt (ápr. végétől május végéig) nagyon nehéz volt. Hajnalban $\frac{1}{2}$ 3 órakor kelt fel és csak éjfél 12 óra után feketett le, mert a munka után a 30 ezer forintra rugó számadással volt elfoglalva. Éjjel-nappal 8000 munkást kellett ellenőriznie, útbaigazítania. A $\frac{3}{4}$ mérföldnyi területet, amíg csak egy lova volt, ezen nyargalta be, de ha lova elfáradt vagy a megerősített lovaglástól izgatott lett, sokszor 7000 ölnyi utat gyalog kellett bejárnia. Atyja sietett kérését teljesíteni, csakhamar négy ló állott rendelkezésére. A sürgős munka idején 14 napig nem alhatott naponként 2 óránál többet, ezenfelül minden másodnap éjjel örködni kellett, hogy a víz duzzadása alkalmával a munka meg ne akadjon. Amikor a sánctábor nagyjában elkészült, kijelölték benne mindenkinek helyét, amelyet védelem esetén el kellett foglalnia. E megerősítő munka mellett, írja atyjának, mindenki jókedvű és senki sem fél az ellenségtől. A sánc védelem esetén jó gyűlékezőhely, amelyben kipihenhetik kimerültségüket, de jó akadály is az ellenség számára, amelynek elfoglalását a király, haza és a törvény iránti vonzalmuk lehetetlenné teszi. Megnyugtatja szüleit, hogy egészséges, de bevallja, hogy erősen lesóványodott.

Amikor az ellenség június elején Bécsset is elfoglalta s gondoskodott a Dunántúl nyugtalanításáról, gyakran megtörtént, hogy az ellenséges járőrök sűrű megjelenése miatt, riadók alkalmával sokszor kellett őrhelyeiket elfoglalniok, a táborban izgalmas volt az élet, de azért — mint biztosítja szüleit — bátran állanak ki a védelemre, nem félnek semmiféle veszélytől.

A sáncmunkák befejeztével új és fontos munka várt Széchenyire: a csapatok felszerelése. Azzal is számolnia kellett, hogy esetleg el kell vonulniok Győrről.

Időközben megváltozott a hadihelyzet. Napoleon Bécsbe vonulása után kereste a döntést, átkelt a Duna balpartjára, hogy megtámadja Károly főhercegnek a Morva-mezőn táborozó seregét. Károly főherceg azonban a Dunán átvonuló francia sereget Aspernnél május 21. és 22-én megtámadta és visszavonulásra kényszerítette. Ez a siker az osztrák hadsereget fellelkesítette s mindkét félt a további készülődésre bírta: igyekeztek hadaikat megerősíteni.

János főherceg utasítást kapott, térjen vissza az olasz határról; Napoleon viszont utasította az olasz alkirályt, igyekezzék János főherceget a visszavonulásban nyugtalanítani és gátolni. János főherceg serege sok viszontagság után június 1-én Körmendig jutott visszavonulásában, itt már két lovas felkelősereg várta. Körmenden azt az utasítást kapta, vonuljon Győrbe, egyesüljön a nemesi fölkeléssel és igyekez-

zék az ellenséget megverni. Az olasz alkirály viszont ezt megakadályozandó folyton a hátráló János főherceg nyomában volt, mert a Duna jobbspartját a franciák számára akarta biztosítani. Az alkirály János főherceg hadseregének a nemesi felkeléssel való egyesülését nem tudta megakadályozni, június 13-án az egyesülés megtörtént; tehát arra törekedett, hogy az osztrák haderőt és a felkelést megverje.

Megállapítható József nádor feljegyzéseiből, hogy János főherceg többféle — nem összhangzó — parancsot kapott, de megállapítható az is, hogy János főherceg a kapott parancsok ellenére eltérő, kalandor tervek szerint akart eljárni: Stájerország, majd Sopron felé akart támadni, majd rá akarta bírni bátyját, a nádort, ne engedelmeskedjenek a parancsoknak, verjék meg egymás után az előttük levő ellenséges csapatokat; de amikor a franciák az ő előőrseit a Rábán visszavetették, elállott e tervétől is.

A nemesi felkeléssel való egyesülés után így került a sor a június 13. és 14-i győri ütközetre. József nádor feljegyzéseiből ismeretes, hogy jún. 1-én a nemesi felkelésnek csak egy része volt együtt s ez időtől kezdve gyakorlatozott s így 14-én még gyakorlatlan és hadi szempontból kevésbé volt megbízható, tiszteivel együtt; hogy ruházata, fegyverzete csak egyes csapatoknál volt kielégítő; hogy János főherceg hátráló serege sem volt jobb állapotban és a sokat dicsért landwehr zászlóalj ruházata nyomorúságos, légénysége kiképzetlen és az ellenség előtt nem állott helyt.³

Ismeretes az is, hogy János főherceg, a nádor véleménye szerint, nem választotta meg az egyesülés után a legjobb helyet, mert nem a Csanaki-hegyen foglalt állást, hanem a sík vidéken. Június 13-án, az ütközet első napján nem foglalta el az ellenségtől a Csanaki-hegyet, jún. 14-én pedig nem a haditanács megbeszélése szerint járt el vezérkari főnökével együtt, hanem haditerv nélkül, Napoleont utánózva, a helyszínén akartak haditervet készíteni, kinn a terepen viszont nem tudtak megállapodásra jutni. Bevárták a franciák támadását, sőt a támadás kifejlését, lebecsülve az ellenség erejét; nem vették figyelembe a nádor figyelmeztetését, hogy az ellenség balszárnyunkat akarja megkerülni, s hogy itt éppen a gyakorlatlan felkelő lovasság van elhelyezve. Amikor a franciák támadásából nyilvánvaló lett számbeli fölényük és az a törekvésük, hogy balszárnyunkat megkerüljék, nem történt semmiféle intézkedés, és ennek az lett a következménye, hogy a táborsáncban levő Meskó-féle csapatot és a sereg tetemes poggyászát a maga sorsára hagyták. Az ütközet el-

³ A nádor jún. 12-i feljegyzése.

veszett, a sereg Szent-Iván felé vonult vissza, a menekülő felkelők egy részét pedig nem lehetett megállítani.

A győri ütközetet leírja mint szemtanú br. Ertel alezre-des is. Leírása megerősíti, sőt kiegészíti József nádor adatait, ezen felül közli, mi szerepe volt az ütközetben gr. Széchenyi István vezérkari főhadnagynak.

Szerinte János főherceg június 13-án érkezett meg 22.000 emberével Csanakon át Szabadhegyre s ott tábort ütött. A franciák a gyírmóti mocsár és a Csanaki-hegy közt hat oszlopban vonultak fel s délután 4 órakor nagy ágyúzással és fegyvertűzzel megindították az ütközetet. Br. Ertel a Rába balpartján foglalt állást, ezt a részt az ellenség nem támadta, ezért megfigyelhette az ellenség ténykedését. Úgy látta, hogy az olasz alkirály János főherceg seregét és a felkelő nemesi hadat Győrbe akarja szorítani. Ennek megghiúsítására a tüzéségtől ágyúkat kért: az egyik osztag Mohr tüzérhadnagy, a másik a „reményteljes” Széchenyi István főhadnagy vezérlete alatt gyorsan követte az alezredest, és a Rába balpartján elhelyezkedve, az ellenség támadó lovascsapatait oldalban kartácstűz alá vette. Az ellenség a tüzelés hatása alatt megingott, majd rendetlenül visszafelé menekült. Hátrált a gyalogság is és egy magaslaton foglalt állást. Csak az esti szürkület vetett véget az első napi ütközetnek. A franciák a kudarc ellenére éjjel előkészültek a másnapi ütközetre. Reggel a Rába balpartján csatarendbe állottak azzal a céllal, hogy János főherceg seregét Győrbe szorítsák, bekerítsék és a komáromi átkelést megghiúsítsák, mert nem messze Győrtől a Kis-Csallóközben levő ellenséges csapat miatt a Dunán az átkelés itt is lehetetlenné vált.

János főhercegnek viszont az volt a célja, hogy június 14-én az ellenséget visszaverje és megszabaduljon tőle. Br. Ertel szerint a helyzet a következő volt: a gyakorlott katonákból álló francia sereget a folytonos üldözésben a szerencse lelkesítette, János főherceg serege viszont a visszavonulásban meggyengült hadtestből állott, a nemesi felkelő hadak pedig jószándékú, jól öltözött és fegyverzett, de gyakorlatlan, nem eléggé kiképzett katonákból állottak, lovaik sem voltak kiképezve. Ez a sereg — szerinte — gyors támadásban helyt állott volna, de erős gránáttűztől támogatott támadást nem bírt ki, mert erre egyáltalán kiképzetlen volt és a lovasnak az is fáradságába került, hogy a tüztől megvadult lovakat megfékezze.

Br. Ertel szerint a sánctábor védelmével br. Meskó József tábornok volt megbízva 6000¹ emberrel és 10 ágyúval azon utasítással, hogy a további parancsot br. Davidovics

¹ Csak 5000 volt.

Pál altábornagytól várja. Gomez Móric altábornagy, a nemesi felkelés vezérkarának főnöke, értesítette br. Ertelt, hogy hírek szerint az ellenség a sántábort is meg akarja támadni, ezért megparancsolta, ügyeljen a tábor védelmére, a Rába-jobbparti ütközetre, és szükség esetén szedesse szét az épen elkészült rábai hajóhidat. Az ellenség azonban a sántábort figyelmen kívül hagyta, azért Ertel a déli 12 órakor megindult ütközet lefolyását a hajóhídtól nem messze, egy ház tetejéről egész kifejlődésében megfigyelhette.

A franciák az egyesült sereg balszárnyát támadták és meg akarták kerülni, hogy a Komárom felé vezető úttól elvágják. A balszárnyon a nemesi felkelő lovasság volt elhelyezve. Az ágyútűztől rendetlenség támadt soraikban, meghátráltak, de el tudták érni a komáromi hídfőt, mielőtt Caulber francia tábornok lovassága odaért.⁵

Amint br. Ertel a sereg visszavonulását látta, teljesítette a harmadik parancsot: gr. Széchenyi Istvánnal együtt felszedték a hajóhid pallóit és a hajókat Győr védelme alá helyezték, majd mindketten Győrbe vonultak. Br. Ertel itt maradt Győr átadásáig, gr. Széchenyi István azonban a sántáborba távozott, Győrben hagyva lovait és poggyászát. A sereg poggyászáról és a sántáborról János főherceg és vezérkari főnöke megfélemlített: a poggyász az ellenség kezére került, a sántábor 5000 emberből álló csapatát pedig br. Voith Ferdinánd vezérkari őrnagy terve alapján br. Meskó József tábornok aznap éjjel kivezette az ellenség gyűrűjéből. 14-én este a törzs- és főtisztekből álló haditanács Voithnak az elvonulásra vonatkozó tervét egyhangúlag elfogadta. Az elhatározást és az elvonulás tervét jelentésbe foglalták, s Voith szavai szerint, a jelentéssel „gr. Széchenyi István főhadnagy, ki ellenére annak, hogy mindkét Dunapart Győrtől Gönyőig az ellenség által már meg volt szállva, egy kis csónakon Komáromot elérte, miáltal ő császári fensége vállaltunkról már június 15-én tudomást nyert”. A felkelő csapat Lesváron, Bágyogon, Vágon, Jánosházán, Zalaszentgróton, Sármelléken átvonult, majd egyesült Chasteler altábornagy lefogyott csapatával. Egy ideig visszafelé meneteltek, amíg meg nem kapták József nádor parancsát, hogy Chastelertől elválva Székesfehérváron át csatlakozzanak a Komáromban levő felkelő csapatokhoz. Júl. 13-án be is vonultak Komáromba.

A nádornak a csapat elvonulásáról szóló jelentése alapján az uralkodó 1809. aug. 25-én br. Meskó tábornokot a

⁵ A tábornok később biztosította br. Ertelt, ha $\frac{1}{2}$ órával előbb el tudja érni a hídfőt, megakadályozta volna vagy legalább is nagyon megnehezítette volna az egyesült sereg átkelését a Dunán.

Mária Terézia-rend közép-, br. Voith őrnagyot a kis keresztjével tüntette ki és felhívta a nádort, tudassa gr. Keglevich György tábornokkal, gr. Esterházy János ezredessel és gr. Széchenyi István vezérkari főhadnaggal teljes elismerését.

Megállapítható a fentiekből, hogy Széchenyi a győri ütközetben is résztvett, utána pedig a sánc táborból való visszavonulásról szóló jelentést, magát a fogságba jutás veszélyének kiteve, a felkelő sereg vezérének kézbesítette. Saját tapasztalatából nyilatkozhatott, amint ezt meg is tette édesatyjának a győri ütközet lefolyásáról és a felkelő sereg viselkedéséről. Teljesen tárgyilagos az ítélete, amikor azt írja, hogy a franciáknak majdnem kétannyi volt a veszteségük, mint nekünk, csapataink a legnagyobb rendben vonultak vissza, ... s hogy csatavesztésünknek egyedül a tűzben még sohasem volt felkelők az okai. Nem kívánhatja senki sem, hogy egészen újonnan szervezett és még kiképzetlen csapatok a legnagyobb gránát és kartács-tűzet kiállják, viszont mindig jó rendben hátráltak és most ismét valamennyien Komáromban vannak.

Az olasz alkirály győri győzelme után Napoleon elérkezettnek látta az időt a döntő ütközetre. Csapatait összevonva a Duna mentén 6 heti pihenés és előkészület után a győzelem reményiségével kezdte meg intézkedéseit. Seregével átkelt a Dunán július 5-én Wagramnál megtámadta Károly főherceg seregét és 6-án győzelmet aratott fölötte. Károly főherceg ajánlatára július 12-én fegyverszünetet kötöttek. I. Ferenc császár a háborús párt befolyása alatt felmentette öccsét, maga vette át a fővezérletet, de csakhamar megkezdte a béketárgyalásokat. A harc megszűnt, megkezdődött a béketárgyalás, megállapították a két sereg közt a határvonalat: Holicstól Pozsonyig a magyar határ, innen a Duna vonala Győrig, majd a Rába vonala a stájerországi határig, továbbá Stiria, Krajna határa Fiuméig.

Széchenyi a június 14-i jelentés átadása után Komáromban tartózkodott a nemesi felkelés főhadiszállásán s innen futárszolgálatot teljesített Pozsonyba, János főherceg főhadiszállására. Egy alkalommal értesíti atyját a kárról, amelyet a franciák bombázása Pozsony városán véghez vitt.

A határvonal megállapítása után a főhadiszállással Pápara és Kisbérre került bátyjával együtt. Ez alatt változás állott be a vezérkar vezetésében, Gomez altábornagy betegsége következtében Petrich András lett a vezérkari főnök. A vezérkar legfontosabb teendője a nemesi felkelő sereg kiképzése lett. Ez azért volt fontos, mert a béketárgyalás Napoleon mérhetetlen követelései miatt nehezen haladt előre, és az osztrák hadvezetőség nem adta fel a harc továbbfolytatásának lehetőségét. Alaposabban hozzáláttak a nemesi

felkelők kiképzéséhez és begyakorlásához. A gyakorlatoknál szükséges terepfelvételt a vezérkar készítette el. A két Széchenyi-ifjúnak is bőven kijutott e munkából. A felvételezés és rajzolás munkája nem szűnt meg a béketárgyalások befejezte után sem, mert akkor viszont a nemesi felkelők számára kitűzött nagy hadgyakorlat terepét kellett rajzban elkészíteni. A Széchenyi-testvérek panaszkodnak leveleikben szüleiknek a nehéz munka miatt. Egy alkalommal Széchenyi István munka közben lovával együtt belebukott egy gödörbe, de őrangyala, mint írja, megmentette, nem történt semmi baja, csak jobblábát ütötte meg. Azzal nyugtatja meg szüleit, hogy sérülése nem komoly, e miatt gyalog elmehetne Pestig. A munka már nehéz volt, a béke hírek sűrűbbek lettek, az ifjak pedig türelmetlenül várták, hogy haza mehessenek. Csak az nyújt már megnyugvást Széchenyi Istvánnak a türelmetlenségben, hogy a rajzokat másodpéldányban is elkészíti, mert atyjának be akarja mutatni és megmagyarázni a hadgyakorlatot. Kevés szabadidejüket közben vadászattal, látogatással teszik kellemesebbé.

Mindenki a béke hírekkel foglalkozott. Egy alkalommal megírja Széchenyi a szállongó kemény híreket. E hírek nem voltak alaptalanok. Az 1809. okt. 14-én kötött „schönbrunni béke” még a híreknél is súlyosabbnak bizonyult.

Ausztriának át kellett adnia Bajorország számára Salzburgot, Berchtesgadent, az Inn-vidéket, Szászország számára Galicia nyugati részét és Krakkót, Oroszország részére Galicia keleti felének jó részét, Franciaország részére egész tengerparti vidékét (Görz, Monfalcone, Triest, Krajna, Karinthia villachi kerületét, a Száva jobbparti horvátországi területét), s ebből szervezte meg Napoleon az Illyriai királyságot. Az Ausztriai császárság így kb. 2000 □ m² földnyi területet veszített több mint 3 millió lakossal, ezenfelül hadseregét 150 ezer emberre kellett leszállítania, 85 millió frank hadisarcot fizetnie és nem volt szabad Angliával szövetségre lépnie. E béke nyomában nyomor járt: az 1811-i devaluáció, a pénz értékének ötödrésztére való leszállítása.

A béke után nov. 17., 18. és 19-én megtartották a nemesi felkelés hadgyakorlatát, utána lassanként megtörtént a felkelő sereg és intézményeinek feloszlása.

Széchenyi Pál és István levelei mindjobban éreztetik a vágyat, hogy hazatérhessenek a szülői házhoz s már tehernek, unalmasnak tartják a szolgálatot. Nem akarták a vezérkarnál folytatni a katonáskodást, hanem inkább valamely huszárezrednél. Atyjuk előmozdította ez óhajuk teljesülését azzal, hogy az akkori szokás szerint felkérte az ezredtulajdonosokat, vegyék át ezredükbe a két ifjút további szolgálatra. Br. Voith volt e tekintetben tanácsadója. Az atyai

közbenjárásnak meglett a foganatja: Pált gr. Radetzky József altábornagy, Istvánt pedig hg. Liechtenstein János tábornagy szívesen vette fel az előbbit az 5., az utóbbit a 7. huszárezredbe. Az ifjak mindenképen haza akartak menni szabadságra. Pál emlékeztette atyját ígéretére, hogy ha béke lesz, áthelyezteti őket valamely huszárezredbe, egy évi szabadságot kér számukra, hogy ez alatt jogot tanulhassanak. Ha a vezérkarnál maradnak, írja, nem kaphatnak hosszabb szabadságot és nem tanulhatnak jogot. Atyjuk azonnal intézkedik, közbenjár Petrich vezérkari főnöknél s ez november 21-én arról értesíti, hogy két fia szabadságolását kieszközölte a nádornál, sőt néhány nap múlva megkapja a főhadiszállás főnökének az engedélyét is, de szükségesnek tartja, hogy a két ifjú csak a felkelő nemes sereg szemléje után távozzék, mert itt a haza védői közt mint tevékeny résztvevőknek nekik is jelen kell lenniök. Így csak 1809. december havában kerültek a vágyva-várt otthonba.

Széchenyi Istvánnak ez időben írt levelei, főnökeinek tudósításai több érdekes körülményt világítanak meg.

A levelek kivétel nélkül német nyelvűek, még elvétve sem fordul elő magyar szó. Ez volt a család köznyelve. Ez volt a hivatalos nyelv még a magyar nemesi felkelés vezérkarában is. Csak Hegedűs József írt magyarul gr. Széchenyi Ferencnek. A két Széchenyi-ifjú az ő házában bizonyára magyarul beszélt, ugyancsak magyarul beszélt Széchenyi a sáncstábor munkásaival is. Ezek tartották fenn magyar nyelvi tudását.

Azon nem lehet csodálkozni, hogy a nemesi felkelés vezérkarában német volt a hivatalos nyelv, mert az odarendelt főtisztek mind az „osztrák-hadsereg” tisztjei voltak és ennek hivatalos nyelve a német volt. A nádor július 24-i feljegyzései bizonyítják, hogy még a nemesi felkelésnél a vezénylés nyelvéül is a német nyelvet akarták, mert a magyar nyelv hosszú szavai miatt nem alkalmas a vezénylésre és a legénységnek csak kis része ért magyarul, a tisztek is ezt kívánják, az odavezényelt tisztek nem alkalmasak az oktatásra. A nádor azonban ellenkezőjét jelentette a királynak: hogy a magyar vezényszavak nem hosszabbak a németnél, hogy a legénység nagyobb része nem a magyart, hanem a németet nem érti, sőt, hogy sok tiszt sem tud németül és végül, hogy a szentesített törvény szerint a magyarnak kell a vezényszó nyelvének lennie.

Kiderül a levelekből, hogy gr. Széchenyi Ferenc ezekben figyelte, ellenőrizte és irányította fiait, amikor a nagy életbe kerültek. A jót elismeri, dicséri, ha valami nem tetszik levelükben, megintti őket; ha úgy látja, hogy figyelmeztetés kell (pl. pénzkezelésnél), azonnal meg is teszi. Néha kedé-

lyesen, máskor komolyabban figyelmeztette őket teendőikre. Egy alkalommal bevallja István fia, hogy bizony ő még nagy szeleburdi (grosser Schuss), de azért nem kevésbé szereti szüleit, féli az Istent, tiszteli a királyt és a hazát, hamar belátja hibáját s azonnal megjavul.

Állandóan ébren tartotta bennük nevelésének alapvonalait: a vallásosságot, a király, haza és törvénytiszteletet, az emberszeretetet, a hálát a szülők iránt.

Széchenyi István alkotmányérzése magyar szellemű: a királyra, hazára, törvényre való gyakori hivatkozásai erre vallanak.

Az idegenektől megmaradt levelek bizonyítják, hogy gr. Széchenyi Ferenc fiai előljáróit felkereste levelével, és ezúton is igyekezett fiainak helyzetét erősíteni és könnyíteni. Tőlük tudja meg, hogyan felelnek meg fiai. Petrich András ezredes, Gomez utódja, közli vele, hogy szigorú kötelességgel igyekszik a nem ajánlott tiszteket is a király és haza iránti szolgálatban kiképezni, azért ajánlása nélkül is megtenné ugyanezt egy nagytekintélyű család tagjával. Egy másik alkalommal kijelenti, hogy két fia szolgálati képességével, alkalmazhatóságával mindig meg volt elégedve, serények és jóakaratók voltak, remélni lehetett, hogy a katonai pályán az államnak biztos szolgálatára lesznek. Néhány évi ezredszolgálat szükséges alapfeltétel a vezérkari szolgálatban. Ezen ismeretek elsajátítása után bizonyára kieszközölheti, hogy ismét a vezérkarba kerüljenek. Fontos adatot tudunk meg br. Voith őrnagy leveléből. Megtudjuk, hogy Voith kivánságára bízták meg Széchenyi Istvánt a június 14-i jelentésnek a nádorhoz való elvitelével. Szerette volna, írja Széchenyi Ferencnek, ha István gróf a sánc táborban maradt sereg elvonulása alkalmával vele maradhatott volna, hogy vele a kiérdemelt becsületet megossza, de az elhatározás pillanatában nem tudták, milyen sors vár a csapatra, azért azt hiszi, nem cselekedett rosszul, amikor őt bírta meg a jelentés elvitelével.

A kétségtelenül szigorú br. Ertel alezredes a sánc munkálatok idején azt írja Széchenyi Ferencnek, hogy teljesen meg van elégedve István fiával, mert mindent jól és készséggel teljesít. Maga is három gyermek atyja, méltányolni tudja a nemesen gondolkodó és 3 fiát feláldozni kész atya nagylelkűségét. István fiát büntetéssel fenyegette meg, hogy ha csak el nem rendeli, ne merészeljen puskatúzbé menni, a legkomolyabb pillanatban majd elküldi oda, s ha ott marad, atyjával egvűtt megcsiratja; ha visszatér, az egész világ előtt hősként áll majd.

Keménykötésű emberek közt szolgált gr. Széchenyi

István, megtanulta első lépése alkalmával, hogy a veszélytől ne féljen és helyt tudjon állani.

3. Széchenyi István szolgálata a 7. huszárezredben.

(1810. január 1-től 1811. április 30-ig.)

Mint láttuk, Széchenyi Pálnak a nemesi felkelés vezérkarában nyugodtabb beosztása volt, mint öccsének. Többször mehetett szüleihez szabadságra, mint István és mégis Pál volt az elégedetlenebb. Széchenyi István is említi levelében, hogy a vezérkari szolgálat (a terepfelvétel) unalmas, de nem panaszkodik. Br. Voith Ferdinánd őrnagy, Pál mentora és tanácsadója egyengette az utat a jövőre nézve, hová kerüljenek a nemesi felkelés feloszlátása után. A két ifjú megjegyzéseiből kitűnik, hogy Petrich András ezredes és br. Ertel Ferenc alezredes szigorú főnökök voltak. Egyes megjegyzésekből kitűnik az is, hogy még a vezérkari tisztek sem akartak a vezérkarhoz jutni továbbszolgálatra, hanem inkább ezredhez való áthelyezésüket kérték. Ezt látjuk a két Széchenyi-ifjúnál is. Pál figyelmezteti atyját ígéretére, hogy a háború befejeztével egy évi szabadságot kér számukra a jogi tanulmányok elvégzésére. Ez a körülmény arra mutat, hogy Pálnak kedve a katonasághoz csökkent.

Az ezredek kiválasztására nézve döntő lehetett az a körülmény, hogy Károly főherceg fővezér lemondása után hg. Liechtenstein János tábornagy lett az utóda és gr. Radetzky József altábornagy lett a vezérkari főnöke. A hadsereg főhadiszállása Tatán volt. Itt találkozott az ifjú Pál gr. Radetzkyvel. Radetzky annyira megörült Pál grófnak, hogy megölelte és biztosította, szívesen veszi át ezredébe, az 5. huszárezredbe, amelynek Radetzky éppen akkor (szept. 6-án) lett második ezredtulajdonosa. A szívélyes és kitüntető fogadtatást Pál gróf annak köszönhetette, hogy Radetzky 1801—5-ig a Sopronban állomásozó 3. vértesezrednek volt ezredparancsnoka, s mint ilyen gyakori összeköttetésbe került gr. Széchenyi Ferencsel s ismerte a 11—16 éves Széchenyi Pált.

Mely ezredet választották gr. Széchenyi István számára? A választás a fővezér, hg. Liechtenstein János tábornagy ezredére, a 7. huszárezredre esett. Őt kérte meg gr. Széchenyi Ferenc, vegye át István fiát ezredébe. A tábornagy 1809. november 12-én udvarias levélben biztosította, hogy a kérés teljesíti, az áthelyezésre vonatkozó rendeletet már ki is adta, biztosította egyúttal arról is, hogy minden más esetben is szívesen áll rendelkezésére.

Petrich András, a nemesi felkelés vezérkari főnöke, nov. 21-i levelében már közli gr. Széchenyi Ferencsel, hogy hg. Liechtenstein rendelete István grófra nézve megérkezett a

vezérkarhoz, és hogy Pál grófot gr. Radetzky vette fel huszárezredébe.

A rendelet megérkezéséről értesíti atyját Sopronból Pál 1810. január 13-án. Az áthelyezés 1810. január 1-i hatállyal kezdődött és egyelőre számfeletti létszámban.

Az bizonyos, hogy az egyévi szabadság kérése elmaradt, jogi tanulmányokat nem végeztek. Arra nincs adat, hogy az ezredtől kértek-e szabadságot. Nem határozható meg pontosan gr. Széchenyi István bevonulásának ideje sem. Ha kapott szabadságot, ez legfeljebb négy hónapra terjedhetett. Ezt a 7. huszárezred parancsnokának, Vlasits Ferenc ezredesnek 1810. máj. 26-án írt levele⁶ bizonyítja. Gr. Széchenyi Ferenc fiát jóindulatába ajánlhatta. Az ezredes magyar nyelvű válaszában értesíti Széchenyi Ferencet, hogy fiának minden erkölce bizonyossá teszi, hogy a hazának és atyjának reménységeit bőven teljesíteni fogja. Széchenyi István ezredbeli beosztására jelentős adatunk van: Stephaics Antal századába került, a második őrnagyi osztály első századába. Amint Széchenyi Ferenc megtudta a beosztást, július 1-én levelet írt a kapitánynak s arra kérte, fogadja barátságába és figyelje meg, meg van-e elégedve pályájával. A somogyi Stephaics-család régebb idő óta összeköttetésben állott a Széchenyi-családdal. Stephaics Ferenc (1739—1811) a katonai pályán gr. Széchenyi Antal (1714—1767) ezredében (a 3. huszárezredben) kezdte meg szolgálatát. Amikor gr. Széchenyi Antal 1757-ben zászlótartóvá nevezte ki lovas-ezredébe, kalpagját adta neki szívéssége zálogaként; azt a kalpagot, amelyet édesatyja készíttetett neki, midőn zászlótartó lett, s ebben szolgált egész az altábornagyságig és míg 1757-ben a kolini csata után a 3. huszárezred tulajdonosa lett. Azzal a kívánsággal adta át neki, hogy Stephaics is vigye fel annyira, mint ő.⁷ Stephaics Ferenc nem volt érdemlően a kitüntetésre: vitéz katona lett, 1794-ben a Mária Terézia-rend kis keresztjének tulajdonosa, 1795-ben báró, 1800-ban tábornok. Nyugalomba vonulása után Stephaics Ferenc a kalpagot 1806-ban Somogy megye közgyűlésén visszaadta gr. Széchenyi Ferenc somogyi főispánnak.

A Stephaics-szívekben ezóta lakozó nagy tiszteletet bizonyítja egy másik Stephaics, az időben a 7. huszárezred kapitánya, Stephaics Antal. Amikor az ezredparancsból megtudta, hogy egy Széchenyi-ivadék (gr. Széchenyi István) kerül az ezredbe, azonnal közbenjárt és kieszközölte az ezredesnél és a törzstiszteknél, hogy az ő századjaiba osszák

⁶ A levél ismeretlen.

⁷ Bártfai Szabó László: *A gróf Széchenyi-család története*. III. k. 76—7. l.

be, mert „a Széchenyi-háznak jó tetteit, melyeket Széchenyi generális úrtól fogva gr. Széchenyi Ferencig a Stephaicsokkal tettek”, meg akarta hálálni.

Gr. Széchenyi Ferenc atyai szeretete és befolyása, amíg élt, mindenütt és mindenkor elkísérte fiait pályájukon. István a 7. huszárokhoz atyjának levelével jelentkezik az ezredesnél. Amint megtudja kapitányának nevét, ahhoz is levelet ír: barátságába ajánlja és kéri, tudja meg, nem mutatkozik-e kedvetlenség fiában. Oka volt ez utóbbi kérdésre. Pál fia ugyanis röviddel az 5. huszárezredben való jelentkezése után megúnja a szolgálatot s atya beleegyezésével az ezred útján elbocsátását kérte. István atyjának július 1-i leveléből tudja meg a hírt és helyesli. A szülők, úgy látszik, arra magyarázták ezt, hogy kisebbik fiuk is kedvét veszítette. Gr. Széchenyi Ferencné Liebenberg János, Széchenyi István volt nevelője útján akarta megtudni István fiának a jövőjére vonatkozó véleményét. Az atya viszont Stephaics kapitánytól tudakozódott, nem elégedetlen-e fia pályájával. Liebenberg azt jelenthette, hogy István gróf a katonaságnál kíván maradni, itt akar magának becsülést szerezni.⁸ Stephaics válaszában kijelenti, hogy semmi kedvetlenséget sem talált Széchenyi Istvánban; közli, hogy észrevétele nélkül úgy vigyáz reá, mint a szeme világára, de eddig mindenki azt tapasztalta, hogy nincs vigyázatra szükség, mert nevelői oly szép alapelveket csepegtettek belé, hogy felettesei és alantásai egyaránt szeretik tanultságáért és szorgalmáért; ígéri, igyekezni fog, hogy megnyerje barátságát.

A 7. huszárezred a morvaországi Magyarbródban állomásozott. Itt volt Széchenyi István június közepéig. Ekkor az ezred br. Mecséry Dániel altábornagynak, a magyar lovas-ezredek felügyelőjének rendeletére elmenetelt az aradmegyei Világos községbe, mert itt akarta megvizsgálni az ezredet és szemlét tartani felette. Az ezred menetelés közben rövidebb-hosszabb pihenőt tartott. Pesten több napig pihentek. Széchenyi István itt vélte viszontláthatni szüleit, de, amint írja, csalódott; a katonasors mindig ugyanaz, a katona sohasem számolhat előre s bele kell nyugodnia, ha néha legkedvesebb és legforróbb óhajai nem teljesülnek.

Pesten szülei nevében megvendégelte néhány tisztársát, s vígan koccintottak és ittak szülei egészségére.

Világosra szeptember 21-én értek hatheti menetelés után. Világosról első benyomásként nem sok jót közöl. Lakásaik és az istállók a lehető legrosszabbak. Neki még tűrhető, 1½ öl hosszú és széles szoba áll rendelkezésre minden bútor nélkül, az istálló azonban egy összedőlt pajta, amelyet utólag kellett

⁸ Liebenberg július havi levelei a családi levéltárban.

embereivel használhatóvá tenni. A körülmények is rosszak, mert itt sohasem volt katonaság, a lakosság pedig a műveltség legalacsonyabb fokán álló oláhok. Szép birtokaik vannak, de nem tudják hasznát venni, nem tudnak főzni, gazdálkodni, megelégszenek egy darab selejtes juhtúróval és kenyérrel. A legénységnek, sajnos, meg kell ezzel elégednie, de a tisztek nem tudnak így élni, azért mindegyiknek magának kell főznie, mivel rendes korcsma nincs.

Néhány hét múlva már hozzászokott a viszonyokhoz, dicséri a vidéket, a tiszta, egészséges levegőt, a kitűnő vizet; már elég jól érzi magukat, már megismerték a lakosság szokásait. Idejüket folytonos gyakorlatokkal töltik, készülnek a szemlére. Szabad idejükben szórakoznak, vadásznak, meglátogatják a környékbeli földesurakat, kirándulnak, megtekintik a vidéket. Széchenyi István ebből is kiveszi a maga részét. A környék földesurai és a megyei, állami tisztviselők közül külön kiemeli Edelsbacher Zsigmond alispánt és fiait, gr. Königsegg Ferenc és Bohus János földbirtokosokat, Végh Ferenc kamarai intézőt, akinek előzékenységből szőlőbirtokos lett, szerzett birtokához sok reménységet fűzve. Ezeken kívül sok szép könyvét olvassa és más kisebb ártatlan szórakozása is van, úgyhogy jó egészség mellett vidáman és boldogan telik el az ideje. A vidék különösen érdekli. Magyarbrodiban jól érezte magát, mégis — mint írja — örömmel távozott onnan, mert *hazájába*⁹ jön. Megtekintette és említi Ménésgyorokot, Radnát, hogy a két bortermő helység vidékét megismerje; majd Nagyzeréndet, illetőleg a Fekete- és Fehér-Körös vidékét látja s rövid jellemzés kíséretében szépnek találja: hasonlít az ifjúsághoz, mindenben termékeny, de sok gaz is megnő rajta. Vidám volt itt, mintha fiatalok társaságában lett volna, de még sem szeretne itt lakni, mert nagy itt az öröm és változatosság; az idő viszont gyorsan múlik és az emlékezés ideje elmarad. Az Alpokat a tisztaságához hasonlítja, magasan merednek a sík vidék fölé és letekintenek a szép völgybe, mint az ítélő öregség az ifjúságra. Éveken át változatlan marad jellegük épúgy, mint az öregkoré; nem minden eső, vihar idéz elő változást a hótakarta Alpokon, egyformák maradnak, épúgy ugyanaz marad az agg is, mint ahogy kezdte pályáját: szerencsében, bajban egyforma, úgy látszik többet érez, mint az ifjú, de erősebb is. Széchenyi szereti az ilyen elmélyedéseket, máskor is gyakran bölcselekszik az élet és a világ, a vallás, politika és társadalom egyes megnyilatkozásain.

A szülői háztól távol minden érdekli: a szülők, fi- és nőtestvérek, a sógorok, sógornők, az ismerősök, időtöltésük,

⁹ Látjuk, hogy érzi magyar voltát.

szórakozásaik. A legnagyobb tisztelet és szeretet nyilvánul meg soraiban. Atyját esdve kéri, írjon neki többször, s mikor atyja nyilatkozatából és leveleiből látja, hogy örömet szerzett szüleinek, örömmel telik el maga is, boldoggá teszik a levelek, az otthonról nyert hírek és szíve érzését követve többször biztosítja szüleit, hogy sokszor gondol rájuk. Amikor atyja egyik levelében figyelmezteti, hogy nem kapott értesítést egyik levelére, sietve mentegetőzik, beszámol, hány levelet írt és biztosítja gyermeki ragaszkodásáról és szeretetéről.

Egy-egy otthoni hír szomorú hírokat rezget meg szívében. 1810. aug. 15-én a Cenken egybegyűlt társaság minden egyes tagjáról tud valami kedveset írni, a cenki szórakozás is érdekli, majd így elmélkedik: „Mit csinál kedves, drága anyám? Mily sokszor gondolok kedves szüleimre, az elveszett gyermeknek vélem magam. Ifjú kortól mindig legjobb szüleim körül voltam, most minden testvéremtől, barátomtól, tanácsadómtól távol kénytelenül a magam tanácsadója, védelmezője és barátja vagyok. Jó emberek mindenütt vannak, de jó barátokat ritkán, jó szülőket sehol és sohasem találunk.” Atyja az életet színműhöz hasonlította. Levelét olvasva szép szavainak megválasztásában és igazságában mindig talál valami újat, amit meg kell tanulnia; reméli, hogy a színmű második felvonásának az elsőben elkövetett hibákat kell kijavítania. Ezt akarja és reméli is, hogy teljesíti, mert komoly akarattal sokat tehetünk. Az atyai emlékeztetésre, hogy kötelessége teljesítésében ne ernyedjen, hanem igyekezzék, amennyire lehet, mindenben tökéletesedni, ígéri, hogy kétszeres szorgalommal rajta lesz, hogy szüleinek örömet szerezzen s ezt csak jó erkölccsel, tökéletesedéssel érheti el.

Szeptember 28-án arról értesül, hogy „kedves” Fanny néne és „jó” Pál bátyja Máriacellbe utaztak, szomorkodva állapítja meg, hogy hivatása miatt nem lehet szülei és testvérei közt, nem vehet részt kedvteléseikben. Messze van a szülői háztól és nem mehet haza „a szép Cenkre”, hogy a sok mulatozás részese legyen, de ezt *állhatatosságának* köszönheti; milyen rossz lesz még a télen a szülői háztól messze lennie, de vigasztalódik azzal, hogy szülei szeretik. Minden otthoni hír kedves neki és mindenben részt akar venni, ami a családot érinti. Szülei bizonyára kedvesen fogadták fiuk szerető közvetlenségét és éppen ez a nyilatkozata a legjobb bizonyíték arra, hogy Széchenyi István állhatatosan megmaradt a katonai pálya mellett.

Levelei szüleikhez szép példái a gyermeki szeretetnek, de közvetve megörökítik azokat a nemes szempontokat, amelyekkel a szülők gyermeküket irányítani akarták. 1810. július 3-i levelében ígéri, hogy atyja intelmeit mindig szem

előtt tartja és nem felejtí el soha: fiatal ugyan, de miatta nem lesz gondja, mert becsületes ősei vére folyik az ő ereiben is. Atyja különösen figyelte, hogyan bánik fia a pénzzel. A vagyonörző és megtartó atya minden alkalmat megragad, hogy a pénzzel könnyedén bano fiát a pénz erkölcsi értékének felismerésére bírja. Tekintélyes negyedévi pótlékot (1000 frtnál többet) bocsátott rendelkezésére, megfogadtatta vele, hogy a pénzzel takarékoskodik, hogy senkitől sem kér kölcsön, s ha megszorul, először is hozzá fordul. Fia mindent megígér, de igen gyakran pénzsűkébe kerül. Így alig kapta meg atyja negyedévi küldeményét, a Magyarbrodból Világosig tartó 6 heti menetelésben elköltötte pénzét. Mint írja, sokba került az egyes állomásokon a lovak számára vett zab, széna és alom, a saját ételmezése, mert a nagy fáradaImak közt nagy volt az étvágya, több dolgot be kellett szereznie, ezenfelül többnéhány derék tisztársát is megvendégelte. Biztosítja atyját, hogy nem korhely, nem rossz gazda, nem pazarló, azért bocsásson meg, de szüksége van pénzre, hogy kellemetlenségbe ne jusson. Atyja teljesítette kérését, de takarékoságra intette, kifogásolta, hogy bevonulásakor a tisztok megvendégelésével nem jó példát adott és a vendégeskedéssel csinyján kell bánni; figyelmeztette, hogy kiadásai nagyon megterhelik számadását. É szemrehányásokra panaszos levéllel válaszol.¹⁰ Ifjúságától kezdve hozzá volt szokva a szenvedéshez. Ha atyja tudta volna, mily fájdalmat okoz levelével, bizonyára nem írta volna meg. Elvette egyetlen vigaszt, szerencsáját, örömét, azt, hogy szülei szeretik. Ha tudta volna, hogy az atyai házban idegennek tekintik, sohasem merészelt volna néhány tisztet viszonzásképen meghívni. Az ezredbe lépésekor rendezett ebéddel még nem rontotta meg helyzetét. Nem étellel és itallal akarja megnyerni társait. Nemcsak jó szóval, hanem kötelessége teljesítésével igyekezett eddig barátokat szerezni, jót akar tenni mindenütt, ahol csak lehet. A szüleitől kapott pénzzel okosan gazdálkodik, s ha nem sikerül neki úgy, amint szeretné, fáj neki; de igyekszik úgy gazdálkodni, hogy jól, takarékosan élhessen. Bocsássa meg atyja nyíltszívűségét, de ki kell öntenie szívét s kinek panaszolhatná el fájdalmát, ha nem atyjának, akinek barátságát és szeretetét köszöni. Szívesen várja ígért intelmeit jövő életmódjára nézve; hiszi, hogy rövid idő múlva megint úgy fogja szeretni, mint előbb. Ne haragudjék reá, de szemrehányását nem érdemelte meg. Könnyes szemmel fejezi be levelét, kéri, ne feledje el, hogy naponként áldását adja reá, mert ez egyetlen vigasza.

Édesatyja siet őt megvigasztalni. Erre áradó hálálkodás-

¹⁰ 1810. szept. 12.

sal köszönve atyja szeretetét és jóságát, bocsánatát kéri minden keményebb kifejezésért.

Meg kell jegyezni már e helyen, hogy Széchenyi István ifjúkorában a pénzzel valóban nem igen tudott bánni. Atyja következetesen figyelmezteti fiát e gyengeségére s ilyenkor fia védekezésében atyja szeretetének megcsökkenését látja. Az atya viszont megelégedett az egyszerű figyelmeztetéssel, igyekezett biztosítani fiát szeretetéről.

Gr. Széchenyi Ferenc nevelő rendszerének fontos eszköze volt még az is, hogy fiaiban folyton ébrentartotta a vallás és becsület érzését. Ha észrevette e jellemvonások nyilvánulását, megdicsérte gyermekeit. Ezt megtette István fiánál is. Egy alkalommal István édesanyját biztosította, hogy a vallás és a becsület mindig szeme előtt lesz. Atyja dicséretét nagy örömmel vette és biztosította, hogy a vallást és becsületet szem előtt tartva minden állásban romlatlan és tiszta akar maradni. Szüleinek bizalmát, hogy maga vigyázzon magára, köszöni és meg akarja mutatni, hogy a legjobb volt a választásuk, amikor saját magát bízták meg erkölcsi felügyeletével.

Ez erkölcsi nyilvánulások mellett a katonai hírek a levelekben kissé háttérbe szorulnak. Közli szüleivel, hogy jól érzi magát, egészséges, ezredorvosa tanácsára jól eszik, iszik, és melegen öltözködik; sokat kell gyakorlatozniok, hogy előkészüljenek a szemlére. Említi, hogy néhány hét múlva már felveszik az ezred létszámába és a negyedik főhadnagy lesz a rangsorban, s így jó kilátása van arra, hogy csakhamar előlépjen második kapitánynak. Minél inkább halad az idő, annál több a katonai elfoglaltsága. Szeptember 27-én ezen is szerencsésen átesett. Örömmel közli szüleivel, hogy b. Mecsery Dániel az ezreddel nagyon meg volt elégedve, s most már minden csapatrészt visszatér beosztása eredeti helyére. Sajnálja, hogy nem mehet haza szabadságra, mert most, hogy belekerül a rangsorba, nem kérhet szabadságot.

Gr. Zichy Ferdinánd 5. sz. huszáralezredesnek 1810. októberben az 1. sz. (Merweldt) ulánusokhoz történt áthelyezése változást idézett elő gr. Széchenyi István további katonai szolgálatában. Széchenyi, még mint a nemesi felkelés vezérkari főhadnagya 1809. október 14-én nagy örömmel értesülvén atyja útján sógorának alezredesi kinevezéséről, kijelentette, hogy szívesen szolgálna az ő parancsnoksága alatt. A szülők most bizonytalansággal szívesen hozzájárultak, hogy e kívánság teljesüljön. Az akkori szokás szerint lehetséges volt az áthelyezés egyik ezredből a másikba csere útján, olyképp, hogy ha az ezredtulajdonosok beleegyeztek, a felsőbb hatóság áthelyezte a kérelmezőket arra a ranghelyre, amelyen az illető az ezredben volt. Zichy Ferdinánd talált ily főhadna-

gyot a cserére Löwenfelsi Etselt Lajos főhadnagyban. Gr. Széchenyi Ferenc kieszközölte a két ezredtulajdonos: hg. Liechtenstein János tábornagy és gr. Merweldt Maximilian tábornagy beleegyezését. Gr. Merweldt 1810. márc. 5-én örömet fejezte ki, hogy egy nagyérdemű férfiú fia szolgáljon az ő ezredében, mert nem kételkedik, hogy a fia az atyja nyomdokait fogja követni, de kellemes volna ezenfelül, ha ezzel hálás emlékezetét bizonyíthatná a korábbi szolgálati éveiben Horpácson tapasztalt vendégszeretetéért és jóságáért.

Ezek után Etselt Lajos főhadnagy március 9-én kiállított nyugtatónya szerint gr. Zichy Ferdinánd alezredes tanúsága mellett kijelentette, hogy 3000 frt. és egy teljes 5. huszárezredbeli egyenruha fejében az 1. ulánus ezredben viselt rangját Széchenyinek a 7. huszárezredben viselt rangjával elcserélte.

Gr. Széchenyi Ferenc pedig fiával ápr. 12-én nyugtatóvánt íratott, hogy mibe került az áthelyezés:

egy kocs	2400 frt
koffer hozzá	100
Etselt főhadnagynak	3000
a paszományosnak	1600
a szabónak	2700
lovakra	7000

összesen 16.800 frt

bankócédulában.

VISZOTA GYULA.

ARANY ÉS AZ OLASZ IRODALOM.

A világirodalom nagy költői közül csak az egy Goethe mutatott olyan széleskörű érdeklődést az idegen nyelvű költészet iránt, mint a magyar nép-nemzeti eposz legnagyobb mestere, Arany János. Csakhogy ami szerfölött könnyű volt a jómódú frankfurti patricius fiának, a nagyon korán fényes udvari tisztséghez jutott német klasszikusnak, azt a szalontai földműves-fiú gyakran sanyarogva, a viszonyoktól nem segítve, hanem lépten-nyomon gátolva, sikerei után is mindennapi kenyérkereső munka közben érte el. Hogy a latin és görög nyelven kívül, melyekkel már az iskolában megbarátkozott, magánszorgalomból mily buzgón tanulta a modern nyelveket, azt minden életrajzírója elmondja. Tudvalevő az is, hogy e nyelvek közül, mester nélkül, csodás erélyű autodidaxissal, a legalaposabban az angolt sajátította el, amire már mint Shakespeare-fordítónak is szüksége volt, s hogy Byron és Burns hatással voltak eredeti költészetére is. Az angol után a legerősebb kapcsolatai voltak az olasz irodalommal, és az Arannyal foglalkozók természetesen világot vetettek ezekre a kapcsolatokra is. De azért talán nem végeznek felesleges munkát, ha Arany pályájának erről az oldaláról is igyekszem teljes, összefüggő képet adni.

Magával az olasz irodalom egyik nagyjával már diák korában megismerkedett, elolvasva Tanárkynak elég jó próza-fordításában Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét*, mely némi hatással volt Vörösmartyra is. Magát az olasz nyelvet is korán kezdte tanulni: Ercsey szerint már 1838-ban; de úgy látszik, akkor hamar abbahagyta, és csak jóval később, nagykörösi tanárkodása alatt folytatta komolyabban. Nem mélyedt bele annyira, mint az angolba, melynek még kiejtési szabályait is próbálta versbe szedni és melyre még *Bánk bánt* is kezdte fordítgatni, de azért itt is elérte, hogy 1852-ben már Dantét olvashatta, habár a szerfölött nehéz eredetinek megértéséhez ekkor még a Streckfuss-féle német fordítást kellett igénybe vennie. (Egy 1852-ben Tompához írt levelében még németül idézi a dantei pokolkapu feliratának egyik sorát.)

Csak 1858-ban olvassuk egyik leveléből, hogy e segítség

nélkül élvezhette a *Divina Commediát*, valamint Tassót és Ariostót is. Dantéba ekkor annyira elmerült, hogy leveleiben és egyéb műveiben is többször említi. Az *Isteni Színjáték* két példányban is megvolt könyvtárában, de, mint Voinovich Arany-monográfiájából tudjuk, széljegyzetekkel csak Dante egyik német fordítását látta el, nem az eredetit. Tudvalevőleg Dantéről írta, ugyancsak 1852-ben, egyik legszebb költeményét is, melyet 1865-ben meg is küldött az akkor Dantecentenáriumot ünneplő Firenze városának. Végül Dante ihlette egy, sajnos, töredékben maradt kisebb humoros költeményre is, *A kis pokolra*, mely a dantei terzinák formájában olyanformán kezdődik, mint Dante Pokla:

„Az emberélet útjának felén
Egy nagy, zsibogó vásárba jutottam,
Mivelhogy a jó utat nem lelém.”

A mese az, hogy a költőt egy megszalasztott tolvaj helyett üldözik, és futása közben egy földalatti lebuja jut. Itt a pohos csárdásban nem a Dantét kalauzoló Virgilre, hanem Horácra ismer, aki védelmébe veszi és ajánlkozik, hogy kivezérli a „kis poklon” keresztül. De ebből, a cím alatt „első ének”-nek jelzett paródiából csak 38 sor készült el.

Arany irodalmi működésében csak ennyi nyoma van Dante előtti hódolatának, hacsak nem említjük azt a hat sort a nemzeti versidomról szóló értekezésében, ahol tisztán az olasz terzina alkatának jellemzésére fordításban idézi az *Isteni Színjáték* elejét, de csillag alatt bölcsen megjegyezve: „Ez elcsietett fordítás csupán a formáért.” A nagy olasz klasszikusok közül Petrarcat is ösmerte, hiszen egyik levelében említi is, hogy bizony ennek is vannak gyöngébb szonettjei. (De mennyire vannak!)

Sokkal huzamosabban és behatóbban foglalkozott Arany azzal a két olasz epikussal, akik iránt már mint elbeszélő költő is élénkebben érdeklődött: Tassóval és Ariostóval. Az a nagyszabású tanulmánya, melyet *Zrínyi és Tasso* címmel tett közzé, tüzetesebben Tassóval foglalkozik ugyan, mint akinek Jeruzsálem ostromáról szóló meséje legközelebb áll Szigetvár viadalának meséjéhez, de a tanulmányban igen sok utalás van az *Őrjöngő Lóránt* szerzőjére is. Arany ezt a művét 1858-ban írta, és jó nagy részét mint székfoglalóját olvasta fel a Magyar Tudományos Akadémia 1859. október 3-án tartott ülésén. Azután tovább folytatta, mert, mint Tompának írta, *becsületbeli* dolognak tartotta azt be is végezni. De a munka úgy, ahogy előbb a *Budapesti Szemlé*ben, később pedig prózai munkái kötetében megjelent, mégis befejezetlen, mert Arany az egybevetések során csak a Zrí-

nyíász IV. énekéig jutott. Később újra elővette ugyan e munkáját, ám ez a folytatás is, mely hátrahagyott iratai közt jelent meg, csonka maradt. Arany itt a IV. ének elemzésével egészítette ki bűvárkodását, aztán egy-két soros jegyzetek következnek mind a 15 énekre vonatkozólag, fejtegetések a cselekvény párhuzamos helyeiről, az eposzi szerkezetről stb. Abból, hogy ez a befejezetlen folytatás is nem kevesebb, mint 54 oldalra terjed, azt lehet következtetni, hogy irodalomtörténetünk ez egyik legbecsesebb alkotása, ha Arany végig írja, vaskos kötetre dagadt volna. (Az egybevetést később Greksa Kázmér vitte tovább, egész végig.)

A tanulmány végső következtetését, hogy t. i. Zrinyi számos kölcsönvétele ellenére is nagy költői erőről tesz bizonyosságot, sőt hogy némely tekintetben felül is múlja Tassót, bizonyára minden elfogulatlan bíráló alá fogja írni; viszont talán nem mindenki fogja oly lényegtelennek tekinteni azt, hogy ezek a kölcsönvételek oly nagyszámúak és több helyütt annyira híven követik a külföldi mintákat.

Aranynak az olasz irodalomtörténettel való foglalkozását csak egyetlen más emlék tanúsítja: az a bírálata, melyet Bálint Tasso-fordításáról írt 1862-ben a *Koszorúba*. Bálint Gyulának ugyanis az a bizarr ötlete támadt, hogy Tassót rimes hexaméterekben kell magyarra átültetni. Ilyenformán kezdte:

„Zengem a szent harcot s híré a nagynevű hősnek,
Aki meghódítá sírját szent Üdvöztönknek.”

Arany ezt a kísérletet természetesen borzalmasnak ítélte, de még ezt a megrovást is cukrozott pilulában adta be Bálintnak. Annyira fontosnak vélte, hogy az olasz költőknek adjon magyar fordítójuk is, hogy ez első kudarc ellenére is biztatta Bálintot, „ne hagyna fel a további munkássággal és lenne köztünk hovatovább kitűnő átültetője az olasz költészetnek”. De a kedves biztatásnak nem lett foganatja.

Arany már magában e bírálatban is idézi saját fordításában Tasso egyik strófáját, rámutatva, hogy az olasz epikust igenis leghelyesebb az eredeti versmértékben, a nyolcsoros stanzában tolmácsolni.

S ezzel már át is tértem tárgyköröm egy másik részére: Aranynak olaszból való műfordításaira. Ariostóból 38, Tassóból 32 versszakot magyarított, mindkettőt versei első kiadásában ezzel az alcímmel téve közzé: „fordítási kísérlet”. Mind a kettő már a versforma megválasztása szempontjából is tanulságos. Arany az ő finom költői érzékével meglátta, hogy Tassót, mint említettem, bizvást lehet alakhíven fordítani, míg a népies hanghoz sokkal közelebb járó Ariostónál

helyénvalóbb a magyar alexandrinus. Ő ugyan e kísérletben ugyanolyan nyolcsoros, párrímű mértéket választott, mint *Toldi*hoz, de aztán a *Stanzák Mátyás dalünnepére* című epikus-töredékében maga mutatott fényes példát arra, hogyan lehet a magyar Sándor-verset oly módon közelebb vinni az olasz stanzához, hogy a kettőnek szerkezeti jellege teljesen azonos legyen. Én e példa nyomán alkalmaztam ezelőtt ötven esztendővel készült Ariosto-fordításomban a magyaros stanzaformát.

Ami a fordítások értékét illeti, mondanom sem kell, hogy Arany csálhatatlan biztonsággal adja vissza az eredetinek nemcsak értelmét, hanem színét, zamatját is. Természetes, hogy mint minden ilyenféle munkában, ebben is akadnak kevésbé sikerült sorok. Ám ha előfordulnak is olyan helyek, melyeket Arany, ha folytatja munkáját, bizonyára maga is csiszolgatott volna, találni olyanokat is, melyek az eredetit még szebbé is teszik. Így pl. Ariosto egy gyepágyról énekel, mely szinte hívogatja pihenésre azt, *aki elébe kerül*: „*Ch' invitano a posar chi s'appresenta.*” Arany nál a gyepágy kellemetessége még azzal is van fokozva, hogy még azt is pihenésre csábítja, aki nem is fáradt: „*Benn puha füvecskék alkotnak gyepágyat, Mely nyugodni hívja, aki nem is bágyadt.*”

Ami azt a kérdést illeti, szándékában volt-e Aranynak, mindkét olasz eposzt *teljesen* lefordítani, erre ő maga felel az *Elegyes darabok* elé írt bevezetésében, ahol így szól: „Csak kísérletet tevék, minő hang és forma lenne alkalmas mindegyikhez.” Egy Tómpához 1857-ben írt leveléből is ki lehet ezt olvasni. Ott ugyanis szólva Tassónak és Ariostónak megkezdett fordításáról, panaszkodik, hogy a dolog „*nem megy*”, tehát munkájával nem volt megelégedve. Hozzáteszi, hogy matuzsálemi kort kellene elérnie, ha mindkettőt be akarná fejezni. Viszont mikor Toldy Ferenc „egy darabka Ariostót” kér tőle az *Új Magyar Múzeum* részére, Arany ezt feleli neki: „Ariostóban mitsem csináltam azóta” (t. i. mióta Toldy őt meglátogatta Nagykőrösön, s akkor Arany megmutatta neki e „kísérleteit”). „A meglevő rész cselekvénye — folytatja — nem elég érdekes arra, hogy közöltesék. Egy gömbölyű epizódot kellene választani, de ez nehéz, annyira egymásba vannak szöve a cselekvények.” Arany tehát nem azt mondja, hogy nem szándékozik munkáját folytatni, hanem hogy nehéz egy megfelelő *epizódot* kiválasztania. Bizonyára Toldy is így fogta fel a levelet, mert válaszul azt írja Aranynak: „Ariostót *nem sürgetem*.” Toldy tehát, bár nem akarta Aranyt *sürgetni*, bízott abban, hogy idővel mégis megkapja a kért Ariosto-mutatványt. Ha így kétségtelen is, hogy Arany nem szándékozott a két olasz eposzt *teljesen*

lefordítani, annyi valószínű, hogy nem akarta beérni a 32, illetve 38 strófával. Ariostóra nézve ezt szinte bizonyosnak lehet vélnünk, mert hiszen itt az utolsó versszakot még be sem fejezte. Egyébként is azt hiszem, hogy a két olasz költő közül jobban szerette az *Órjöngő Lóránt* dalmokát. Erre vall az is, hogy két ember, akik jól ismerték irodalmi ízlését, Ariostót illető ajándékkal tisztelték meg: az egyik volt tanítványa, Tisza Domokos, aki olasz útjáról Ariosto Ferrarában őrzött bronz tintatartójának mását küldte el neki, a másik Toldy Ferenc, aki egy szép, régi kiadású *Orlando Furiosóval* lepte meg.

S most, befejezésül, rátérek témámnak talán legfontosabb részére: arra t. i., volt-e hatással a két olasz epikus Arany költői termelésére s legfőképp a romantikus lovag-eposzhoz legközelebb álló alkotására, a *Toldi szerelmére*. Azzal kezdem, hogy idézem magát Aranyt, aki *Zrínyi és Tassó*-ról szóló tanulmányában bölcsen mondja, hogy „nem minden kölcsönvétel, ami annak tetszik”, hogy szerkezet, jellemzés, sőt egyebekben is találni olyan egyező vonásokat, melyek a Virgil — vagy mondjuk inkább Homér — nyomán haladó egész ciklus által mintegy közösnek, az epikai modorhoz tartozónak tekintettek. Ilyen, mind az olasz költőknél, mind Arany-nál előforduló részek: a hadi szemle (Arany-nál a XII. énekben, ahol felsorolja a nápolyi hadjáratra készülők vitézek legkülönbjeit), ilyen a háború döntő fordulata előtti hadi tanács (Arany-nál a IX. énekben), ilyen a párviadal, mely hitszegés miatt általános harccá fejlődik (Arany-nál a XI. ének), ilyen az okos, gazdájához ragaszkodó paripa (Arany-nál Pejko, „az eszes állat”), ilyen a hős nagy erejének túlzása, melyet különben Arany az eredeti Toldi-mondában is megtalálhatott, de melyre nézve mégis egyhelyütt az *Orlando Furiosó*t idézi: „Ily dolgot az ember nem hinne regében, *Orlando* ha tenné olasz énekében.” Aki ennél tovább akarná fűzni e párhuzamokat, utalhatna arra, hogy Tassónál is, Arany-nál is egy nagy hős elszakad az uralkodó seregétől és csak amikor hosszú kalandok után visszajut, akkor dől el a háború: Orlando főtenyezője lesz a mórok leveretésének, Toldi a nápolyi hadjárat legveszélyesebb szakaszában magának a királynak életét menti meg. S lehetne utalni arra is, hogy miként Ariosto közvetlen elődjénél, Bojardónál műeposzban először jelenik meg Orlando mint szerelmes s innen van kölcsönözve hőskölteményének címe is: *Orlando innamorato*, „A Szerelmes Lóránt”, épúgy Arany-nál is, a hagyománytól eltérően Toldi először lép színre mint szerelem rabja, és itt is az ő *szerelme* adja a költemény címét. De nem akarok azoknak a forrásnyomozó túlzóknak hibájába esni, akik körmönfont okoskodással a bibliai Sámson történetét is

Arany forrásának mondhatnák, mert hiszen ez is roppant nagyerejű vitéz és ez is egy nő miatt kerül nagy bajba.

Így hát előre bocsátva, hogy ha idegen mesének önálló feldolgozását hibáztatnók, sutba vethetnók akár Shakespeare összes műveit is, sőt a régi francia és olasz lovagregényekből bőven merítő Pulci, Bojardo, Ariosto és Tasso eposzait is, megállapítom, hogy *Toldi Szerelmének* csak egy olyan része van, melyen fel lehet ismerni Ariosto hatását: mégpedig az a Tar Lőrinc színeiben vívott álharc, mely mint a hős életében sorsfordulatot jelentő esemény, kétségkívül az eposznak leglényegesebb cselekvénye. S mivel, mint Riedl Frigyes az ő Arany-könyvében megmondja, erre a hasonlóságra 1892-ben én utaltam először, helyénvalónak tartom, hogy e cikkem kiegészítése és méginkább kiigazításaképpen is erre a pontra bővebben kitérjek.

Ariostónál az epizód szereplői egy Bradamante nevű hőslelkű amazon, aki csak ahhoz akar férjhez menni, aki őt magát párviadalban legyőzi. (Természetesen ilyen dámákat csak a lovagkor poétái eszeltek ki!) A bátor Róger lovag szerelmes ebbe a nagyon furcsa leányzóba, meg is vív vele, le is győzi, de másnak a köntösében, és így ennek juttatja a leány kezét. Ez a másik pedig Leo görög herceg, akinek Róger nagy hálával tartozik, mert kimentette őt valami rettenetes börtönből. Leo, nem tudva Róger szerelméről, maga kérte föl, álljon ki helyette. Róger olyanformán szerzi meg tehát Bradamantét a nyúlszívű Leo hercegnek, miként Toldi Tar Lőrincnek Piroskát. Ariostónál is a párbaj megtörténte után Róger „úgy amint van, felpattant egy lóra, | Leo sátrába megý bucsuvevő szóra“, aztán rövid beszélgetés után „megnyergeli Frontint, s aztán búcsu nekül, | Senkitől se látva menekül, menekül. | Nem nézi hogy hova — mit bánja ő már azt! — Utat kénye szerint Frontin lova választ“. Ennyiben tehát valóban hasonló a két mese. De menyit a lényeges eltérés a kettő közt! Először is Ariostónál a párbajt magával a pályabérül kítűzött nővel kell megvívni, amit Arany joggal vélt abszurdumnak, mert nála egy idegen lovaggal kell párbajoznia Toldinak; másodszor az olasz Róger nem szeszélyből vállalkozik az álharcra, hanem élete megmentője iránti hálából; harmadszor Róger már régen szerelmes volt Bradamantéba, holott Toldi csak a párbaj megtörténte után veti pillantását a leányra; végül pedig az olasz műben Bradamantét mégis Róger veszi nőül, mert Leo herceg, aki csak a harc után tudja meg, milyen óriási áldozattal akarta Róger meghálálni az ő jószágát, nagylelkűen lemond a leányról. Tudvalevő, hogy *Toldi szerelmének* első és második tervében, melyek *Daliás Idők* címmel jelentek meg a hátrahagyott dolgozatok között, az álharcnak nem volt oly tragikus vége. Ott Toldi

már a viadal előtt meglátja Piroskát és bele is szeret, a viadal után pedig meg is vallja, hogy ő volt a győző és hogy ezért Piroskának neki kell jutnia. Mindkét fogalmazásban el is gyűrűzi a leányt, a második dolgozatban egy boldog hónapot tölt mátkaságban az öreg Rozgonyinál, Tar Lőrincet pedig azzal békíti ki, hogy neki juttatja saját húgát, Etelkát. Látnivaló, hogy ez a jövégződésű mese sokkal közelebb áll Ariostóhoz, de itt is igen sok a két cselekvény közt az eltérés. Magában a végső szövegben pedig, mint rámutattam, Arany olyan gyökeresen formálta át az Ariostóból merített anyagot, hogy az nála egészen újjá született.

Különben, ha Arany és Ariosto közt nem volna is olyan számos és olyan lényegbevágó az eltérés, akkor is eredetivé tenné Arany munkáját egyfelől az elbeszélés hangja, másfelől, és még inkább, a szereplők jellemzése, amiben Arany határozottan felette áll az olasz költőnek. Toldi, Piroska, Tar Lőrinc alakjai úgy vannak megrajzolva, hogy mellettök Ariosto megfelelő személyei szinte sápadt fantomoknak látszanak; azok bizony csak a lovagi eposzok megszokott típusai, nem pedig húsból-vérből való egyének.

Lehet az is, hogy Arany Ariosto példájára vitte be egyes énekek elejére, s néhol az énekek belsejébe is a tárgytól eltérő strófákat, de ez eljárás mód Ariostónál sem volt új, hanem a lovagi mondák piaci hegedőseitől vette át már Pulci is, a *Morgante Maggiore* szerzője. Ha fennmaradtak volna a régi magyar hegedősök énekei, bizonyára náluk is találunk ilyen bevezető rigmusokat.

Végül kétségtől az olasz epikusok példája után indult Arany, amikor a főmesével lazán, vagy sehogy sem összefüggő külön elbeszéléseket iktatott a *Toldi Szerelmébe*, aminő a Zách Kláráról szóló ballada, a Győri Jakabról szóló 32 strófa, az Endre herceg megöletéséről szóló ének. De Arany ezekben is új eljárást követ, melyet olasz epikusoknál nem találhatni: hogy t. i. ezek a beleszórt részletek más versalakban vannak megírva, mint a többi ének.

S ezzel dolgozatom végére is jutottam. Tudom, hogy a szakembereknek nem sok újat mondhattam benne, hiszen Voinovich Gézának alapvető, mindenre kiterjedő Arany-monografiája után a később jövők legföllebb csak egy kicsit tallózhatnak e területen. Mégis remélem, hogy ily tallózók is még bőven fognak akadni mind nyelvészeink, mind irodalomtörténészeink körében, főképp, ha közzé lesz téve Arany hagyatékából mindaz, amit fia az akkori viszonyok között a Hátrahagyott Iratok közé nem vélt fölvehetőnek; ha látni lehet majd a könyvtárában volt egyes munkák tanulságos széljegyzeteit; ha közzé lesznek téve a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-kiadását illető összes bírálatai és marginális

jegyzetei stb. Bizonyára lesz, aki újabb külön tanulmányt ír Aranyról, a hírlapíróról és szerkesztőről, Arany szókincséről és frazeológiájáról, aki jegyzetekkel és magyarázatokkal adja ki a *Toldi szerelmét*, úgy, ahogy Lehr Albert kiadta *Toldit* és *Toldi Estéjét* stb. Kutatóink térjenek vissza mennél sűrűbben Aranyhoz. Hisz a vele való foglalkozás nemcsak tudás-gyarapító, hanem léleküdítő is. Akit gondok, bajok sujtanak, — s ki volna ma ezektől megkímélve? — példát vehet róla, akinek szintén bőven jutott testi és lelki szenvedés, és aki mégis csüggedetlenül biztatta magát: „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!” Minél jobban fognak belemerülni alkotásaiba és leveleibe, annál jobban fogják őt csodálni és szeretni, annál jobban fogják benne látni a ma oly sűrűn emlegetett „igaz magyar” jellemének valóságos eszményképét.

RADÓ ANTAL.

EMLÉKEZÉS CSÁSZÁR ELEMÉRRE.

Minden léleknek van egy központi magva, erénye, valami készsége, amelyből úgy nő ki az egyén jelleme, mint csirából a növény. Igazában ez az alapvető készség dönt a sorsa felől, mert a fejlődő, alakuló akarat abban az irányban tör előre, amelynek követésére a lélek csirája teszi hajlamossá. Aki Császár Elemér lelkének mélyére tudott leszállani, az könnyen megtalálhatta ott ennek a léleknek magvaként alapvető készségét: a hűséget. Ez táplálta, melegítette át egész lényét és tette különösen értékké egy olyan korban, amikor a hűtlenség, a forradalmi újítás vágya s elvek és értékek csereberéje szinte az emberek természetévé vált. Császár azonban az egyszer felismert értékekhez utolsó lehelletéig ragaszkodott és eleven lendülettel kész volt értük bármikor síkra szállani. Ez a jellemvonása tette őt igazi jobbaráttá s nélkülözhetlenné azokban a társaságokban, amelyek valami értékes hagyomány őrzését és a lelkekben való ébrentartását vallják hivatásuknak. Egész lényének ez a hűség már eleve valami konzervatív vonást kölcsönzött s benső mozgékonyasága révén állandó és lankadaítlan harcra ösztökölte azon áramlatok ellen, amelyek az általa tisztelt értékek megsemmisítésére törekedtek. Így lett belőle napjaink polemikus kritikájának protagonistese, aki az irodalmi élet egyetlen jelenségét sem mulasztotta el mérlegre tenni és érzékelni a szerint, hogy mekkora a különbség a szóbanforgó jelenség és az általa híven ápolt érték-hagyomány között.

Hihetetlen vitalitás lakott ebben a szikár, friss mozdulatú emberben! Lelke a világ felé fordult mohó sensorium volt, amely itta a benyomásokat és gyönyörködve rendezte el azokat tudatában. Mindent látni és mindent tudni szeretett volna: ezért sokat utazott s még többet olvasott és szeretett olyan embereket hallani, akik lelke szomjúságát némileg ki-elégíthették. A benyomások tömege azonban nem nyomta őt agyon: elméjében — akárcsak életében — minden elrendeződött, mindennek megvolt ott a maga helye, s ez valami állandó derűt és önbizalmat adott lelkének. Pályájának külső sikerei ennek a belső harmóniának voltak az eredményei,

mert így egyik emelkedés szinte természetesen következett el a másik után, egyikért sem kellett küzdenie, s a külső sikertelenség nem keseríthette el kedélyének meleg és jóleső ízeit. Ezért tartották őt sokan a szerencse fiának, aki mindent elért és akinek minden sikerült: vágyai és a valóság közt nem támadt életében kínzó és áthidalhatatlan szakadék. Fájdalmas veszteségei, gyötrő szomorúságai neki is voltak. Melyik emberi élet mentes az ilyenektől!? De a sikerek, az öröm alkalmai bővebben hullottak reá. Innen érthető lelkének valami benső optimizmusa, mely fogékonyabb volt az emberi jósnak, mint a gonoszságnak észrevételére. Ha valakiben százszor csalódott, még mindig nem adta fel a reményt, hogy százegyedíkszer örömét fogja találni benne. Nem egy olyan pályatársának karrierjét egyengette és nagy mértékben támogatta, aki előbb ádáz lelkülettel mérgezett nyilakat lödözött feléje. Maga tiszta és jóakarátú volt, nem hitt tehát az emberek megrögzött gonoszságában és rosszakaratában. Mindenkiben tudott találni valami értékest és ezt megbecsülte: érette kész volt az értéktelen vonásokat és az értékellenes viselkedést elfeledni. Méltán mondotta tehát ravatalánál búcsúztató társa, hogy „mindenkinek csak jót akart”, s hogy „sírkövére valóban illik a római epitáfium szava: *tristem neminem fecit*”. Ő csakugyan senkit sem szomorított meg akarattal.

Császár Elemér pályája és munkássága szinte magától, mintegy a csirából bontakozik ki előttünk, ha ezt a hűsége lelkét belehelyezzük abba a talajba, amelyben virágba szökent.

A szülői házból hozta magával a tanári pálya megbecsülését. Ebben sem azt látta, amit az átlagember, hogy t. i. *quem dii oderunt, praeceptorem fecerunt*, hanem vonzotta őt e pályának régebbi sok értéke: a lelki függetlenség, az ideális értékek szolgálata, a szabadság, mely módot ad a léleknek, hogy elmerülhessen az igazság kutatásában. Akkor még a tanári pálya nem volt elbürokratizálva, ezért lehetett egy-egy tanári testület a színes egyéniségek igazi galériája. Császárnak nem kellett magán erőt vennie, hogy folytassa az apai mesterséget. De bármily éles volt benne a logikai gondolkodás, a valóságnak telhetetlenebb szerelme élt lelkében, semhogy meg tudott volna maradni az exakt tudományok körében, mint édesapja. A logikus mellett eleven erővel lüktetett benne a szépnek, a szellem alkotásainak csodálata. Az irodalom, a művészet még jobban lekötötte érdeklődését, mint a természet világa, bár ezt is áhitattal figyelte, s visegrádi nyaralásában, vidéki pihenőin, mikor az ég is tisztábban bontakozott ki szeme előtt, mint a nagy város háztetői

és villanyfénye engedik, szívesen olvasott csillagászati könyveket és elmerült a mindenség csodáinak szemléletében.

Hitében reformátusnak született és maradt a síríg, de mindig nagy nosztalgia élt benne a katolicizmus színebb világa és hatalmas tradíciói iránt. Csak így érthető, hogy a református Császár volt mindig a dunántúli szerzetesházak legszívesebben látott vendége, — különösen a bencésekhez fűzte meleg barátság, kikben a magyar katolicizmus legszen-
tebb hagyományainak letéteményeseit látta mindenkoron.

A fiatal Császár az egyetemen két kemény mester hatása alá került: Gyulai Pál volt az egyik, aki akkor dicsőségének tetőpontján állott s a magyar irodalmi életnek szinte szuverén princeps volt, — a másik pedig Pasteiner Gyula, a művészettörténet professzora. Amaz kérlelhetetlen üldözője volt az irodalom gyomnövényeinek s magasra tartotta azt a zászlót, amelyre Arany, Petőfi és Vörösmarty neve volt írva. Úgy élt az ifjúság között, mint e halhatatlanok élő helytartója, s a fiatal Császár nem tudott magának szebb szerepet elképzelni, mint átvenni és fennen lobogtatni a zászlót, ha egyszer leroskad „a vén zászlótartó”. Pasteinerben pedig a tények logikájának varázsát érezte, hogy t. i. miképen lehet a legszabadabb képzelettel alkotott műremekről is a legszigorúbb tárgyszerűséggel, zavaros lelkesedés és üres szentimentalizmus nélkül beszélni. Mellettük még Beöthy Zsolt színes egyénisége hatott rá fejlesztően, mert tudomány és művészet, a tudós és az esztéta érdekesen fonódtak benne eggyé, és szavai alatt életre keltek a mult idők alkotásai. Beöthy azonban Császárnak túlságosan művész, túlságosan a képzelet szárnyán szárnyaló lélek volt, sem-hogy követhette volna. Mert Császár Elemér fogékony volt ugyan minden művészi élmény iránt, s nagy meglevenítő fantázia élt benne (életrajzai ezért kerekednek itt-ott kész regényekké), de hiányzott lelkéből az alkotó képzelet. Éppen ezért nem arra született, hogy új értékeket fedezzen föl és új utakra terelje a tudományos kutatást, hanem hogy a meglevőket meglevenítse és megőrizze, homályos részeit megvilágítsa. Ez az oka, hogy a tudományban is megmaradt kora tudásezsményének, a pozitívizmusnak, a tények tiszteletének ösvényein. Művei mindig a tények szilárd alapjára vannak építve, s a képzeletnek kevés tér nyílik bennük. Korának egyik legszorgalmasabb olvasója volt s a levéltári kutatásokban is otthonosan mozgott. Nagy tudása, széles látóköre és biztos ítélete logikus szerkesztőképességgel párosult, ezért művei arányos felépítésűek és gazdag tartalmúak. A mult sokszor szinte művészi módon elevenedik meg tolla alatt a nélkül, hogy ezért elhagyná a valóság szilárd talaját.

Lelkét a magyar szellem történetének az a kora ragadta

meg legjobban, amelyben a nemzeti öntudat a törökvilág alélttsága után legnagyobb erővel lelt újra önmagára és legtisztábban is tudta magát kifejezni. A XVIII. század második fele és a múlt századból az Arany János halálával záruló korszak ez. Császár azért szerette ezt legjobban, mert ekkor alakult ki az a hagyomány, mely neki kedves volt, s világosodtak meg azok az értékek, amelyek követését és megtartását élete feladatának vallotta. Ekkor vált nyelvünk azzá a művészi eszközzé, amelyen minden érzést és gondolatot ki tudunk immár fejezni, s ekkor születtek meg azok a művek, amelyek a legmagasabb mértékkel mérve is méltóvá teszik nemzetünket a halhatatlanságra. A küzdő és úttörő génuszok érdekelték, mint Verseggy Ferenc és Ányos Pál, akiket szerető lélekkel rajzolt élettörténetükkel méltó megítéléshez juttatott, — Kisfaludy Sándor, kiből nemcsak a mai líra egyik őst, hanem a régi magyar nemesi élet-stílus képviselőjét is meghatott érdeklődéssel szemlélte.

De nemcsak az emberek, hanem a tettek, a művek is biztos kezű méltatójukra találtak Császárban. A maga életében látta a társulás, a valamely körhöz tartozás szükségességét, amely megnöveli az egyén munkaerejét és nagyobb tettekre teszi képessé, mint ha magánosan vállalkoznék nagy feladatokra. Ezért becsülte meg a kollektív munkát: a tudományos élet szervezésében, az erők egyesítésében hervadhatatlan érdemei vannak. Így lehetett belőle született szerkesztő, aki alkotó kedvet sugallt munkatársaiba. A tudományos és irodalmi társaságokban nem a kitüntetést akarta élvezni és a díszet viselni, hanem szolgálni kívánta azokat a nemes célokat és ápolni azokat a tisztességes hagyományokat, amelyekért azok létrejöttek. Dolgozott a társaságért és a társaság szellemében, ezért emelkedett mindenütt a legfontosabb tiszttségig. Császár a megtiszteltetésért munkát adott annak a társaságnak, amely maga közé választotta. S tette mindezt csendben, szinte észrevétlenül, mintha mindez másképpen nem is lehetne. Szeretettreméltó modora számtalan nehézséget hidalat át, s a kitűnő causeur könnyedén megnyert egy-egy ügy szolgálatának embereket, akik nélküle talán sohasem találkoztak volna egy közös feladatban.

Az irodalmi és tudományos társaságok fontosságának tudata vezette rá, hogy mélyrehatóan megvizsgálja és értékelje Bessenyei akadémiai törekvéseit, s a szellemi kölcsönhatás fontossága kerestette vele azokat az összefüggéseket, amelyek a XVIII. század német költészetét a magyarral összefűzik, továbbá amelyek Shakespeare és a magyar költészet között állapíthatók meg. E tárgy történeti művei szintén az óriási anyag szuverén urának és a tények éles elméjű összehasonlítójának mutatják őt. De legnagyobb szeretettel

mégis Arany János világában mélyedt el, noha erről írt legkevesebbet. Arany világa kimeríthetetlen kincsesház volt Császár szemében, amelybe a magyar költészet minden addigi értéke beleömlött és ékességei legművésziesebbek, legragyogóbbak lettek. Itt szinte elámulva szemlélődött és csak leborulni tudott a géniusz nagysága előtt. Azok az előadások, melyeket az egyetemen tartott Aranyról, távol vannak attól, hogy kimerítsék az óceánt, de sok új és érdekes szemszögből tudják Arany művészetét megláttatni.

A sok jeles tanulmány és életrajz mellett főművének mégis a magyar regény történetét tekintette. Hiányzó alkotó képzeletét a regény olvasásával, eseményeinek lelki utánérzésével pótolta. Bizonyosan itt van az oka a különben józan és logikus Császár vonzódásának a regény felé. Itt érezte legjobban, mily művészi alakító fantázia rejlik a magyar lélekben, mely sajátyszerű színt és jellemet ad életnek és embereknek. Szerető gondossággal nyomozta, miként bontakozik ki a magyar képzelet bilincseiből, hogy Keményben és Jókaiiban megteremtse magának azt a formát, amelyben aztán maradéktalanul fejezte ki a világ számára önmagát. Ez a könyv, melyet oly nagy elmélyedéssel dolgozott át a második kiadás számára, maradandó emléke lesz Császár Elemérnek akkor is, ha többi munkájának eredményei már az irodalmi tudat névtelen közkinccsivé válnak.

De hiányos volna e szerény megemlékezés*, ha elfelednők munkái közül a magyar kritika történetét. Igazolása ez a könyv az irodalmi kritikáról szóló fejtegetéseivel együtt annak, mily alapos készültséggel és öntudatossággal fogta fel Császár a maga feladatát, s egyben bizonyosság arra is, hogy mennyire folytatásnak, a régi értékek megőrzésének jegyében állt életének a munkássága.

Tiszteletreméltó alkotások jelzik tehát e nemes lélek útját a magyar tudományos életben. Az ember emlékezetét őrzik barátai, de a tudósé messze látható fénnel fog ragyogni akkor is, ha már e barátok is elporladnak. E hűséges lélek hasznos élete nem lobogott el nyomtalanul.

HALASY-NAGY JÓZSEF.

* Székfoglaló megemlékezés a Kisfaludy-Társaságban.

ADATTÁR.

HÁROM LEVÉL KAZINCZYHOZ.

A M. Tud. Akadémia kéziratai között M. Irod. Lev. 4-r. 38. jelzet alatt három Kazinczyhoz írott levél található, egykorú másolatban. Mindhárom levél írója Sándor István, kiről Szinnyei József egy helyen¹ azt állítja, hogy Kazinczyval ugyan nem levelezett, de ismerték egymást". Kazinczy maga is utal az 1808-as bécsi találkozásra,² kettejük közti valamelyes levélváltásra azonban, a nagy irodalmár levelezésének eddig megjelent köteteiben, még utalás sem történik. Hogy Szinnyei megállapításának első, tagadó fele mégis helytelen, arról a most közlendő levelek bárkit meggyőzhetnek. Kazinczy és Sándor igenis leveleztek egymással, s ennek a levelezésnek néhány darabja, másolatban bár, de ránkmaradt.

Az első két levél sajnálatos félreértés nyomán keletkezett. Kazinczy 1811. februárjában megjelent „Tövises és virágok” c. kötetének egy kíméletlen epigrammájáról Sándor István azt hitte, hogy ő ellene íródott. A gúnyvers így hangzik.:

Lukai.

Te cifra szókkal élsz, s poeta nem vagy,
Képben bujálkodol, s poeta nem vagy,
Ömölnek rendeid, s poeta nem vagy,
Phoebust kiáltozod, s poeta nem vagy,
Csók és bor éneked, s poeta nem, vagy:
Mi híjad? Értem én: poeta nem vagy!

Sándor Istvánnak *lukai* (és szlavnicai) volt az előneve: ezért gondolhatta, hogy a széphalmi mester az ő költeményei ellen támadt, melyeket a Sokféléből, a M. Hirmondóból és a M. Museumból ismerhetett.

A Lukai-epigramma egy változatát Kazinczynak 1810. okt. 29-én Kis Jánoshoz írt levelében már megtaláljuk, *Subai* cím alatt. A vershez itt Kazinczy ezt a megjegyzést fűzi: „... erre ... eggy boldogtalan Hubai Miklós nevű Kálvinista deákból prókátorrá lett emberke adott Originált.”³

¹ Magyar írók élete és munkái XII. 130.

² K. F. levelezése VI. 200. l.

³ K. F. levelezése VIII. 146. l.

Kazinczy a *Subai* címet később túlságosan is átlátszónak találhatta, ezért választotta — elég szerencsétlenül — a *Lukai* alakot, melyből az avatatlan nem következtethetett Hubayra, hanem sokkal inkább Sándorra, amiről utóbbi panaszkodik is.

Hubayra Kazinczynak Szemere Pál hívta fel a figyelmét, ezzel a megjegyzéssel: „Szemtelenség a' mit elkövet Csokonaival. Egész darabok vannak kilopva daljaiból.”⁴ Kazinczy 1810-ben és 11-ben maga is több ízben megemlékszik erről a dicstelen poétáról, s tervbe veszi, hogy recenziót csináltat róla. „Rauschende Wörter, süßliche Phrasen”, „das schamloseste Plagiat”⁵ írja a versekkel kapcsolatban felháborodva, s ugyanezt ismétli, a szerzőről szólva, magyarul is: „Fertelmes Plagárius és izetlenül édes fecsegő.”⁶

Az epigramma tehát Hubay ellen készült s nem Sándor ellen. A szerencsétlen névegyezés alapján azonban teljesen érthető Sándor nehezítése. Mint említettük, a „Tövises és virágok” 1811. februárjában jelent meg; Sándorhoz még a tavasz vagy a nyár folyamán eljuthatott a kötet. Szept. 25-i levelében ugyan, mint lentebb olvasható, azt írja, hogy csak a „minap” került eléje Kazinczy munkája. A „minap” Sándor nyelvhasználatában azonban nem utal feltétlenül az egészen közeli multra. („Magyar Könyvesház”-ának Előbeszédében⁷ pl. több évre mutat vissza ez a szó.) Vitkovics már augusztus elején így számol be Kazinczynak: „Tsak azt az egyet adom értésedre, hogy Sándort meglátogattam. Szép öreg ember. — ... Dicsekedtem előtte Barátságunkkal. Ő rád nagyon neheztel. És miért? — A *Lucai* Epigrammát ellene írotnak tartotta. De én világosan megmutattam, hogy kire és miért vagyon írva. Köszönte gyanúságának kitüntetését.”⁸ Kazinczy Vitkovics értesítése nyomán pár nap múlva szintén megemlékszik az esetről: „*Lukaimat* (a' Tövisesekben) eggy általam szívesen tisztelt Férjfi magára vette. Talán sugdosói voltak. Vitkovics nála vala Bécsben, és meggyőzte a' felől, hogy az egészen más és nem ő.”⁹

Sándort igen érzékenyen találta a vélt támadás, bár munkásságának olyan részét érte, melyet maga is csekélyebb jelentőségűnek tartott. Egyidőre, úgy látszik, megnyugtatta Vitkovics magyarázata, de szeptemberben, még mindig frissnek érezvén a sebet, egyenesen Kazinczyhoz fordult felvilágosításért. Első levelében nemcsak hogy magára vonatkoztatja az epigramma megbélyegző kitételeit, hanem az egyikkel vitába is száll. Kazinczy magyarázatát később elfogadja, csak azt nem érti, miért kellett Hubayból éppen Lukait csinálni. Ezt mi sem értjük.

⁴ Szemere P. levele K.-hoz 1809. febr. utolsó napján. K. F. levelezése VI. 257. l. Hubay kötete ekkor még csak sajtó alatt volt; a következő évben jelent meg „Hubay Miklós költeményes munkái” címen.

⁵ K. F. levelezése VIII. 340. l.

⁶ K. F. levelezése IX. 5. l.

⁷ Magyar Könyvesház, Előbeszéd A. 3.

⁸ Vitkovics M. levele K.-hoz 1811. aug. 6-án. K. F. levelezése IX. 45. l.

⁹ K. F. levelezése IX. 50. l.

A harmadik levélben említett „... itt való Sz. Irás fordítás. . . a Bécsi-kódex, az a másik régi könyv pedig, melyből Kazinczy mutatóványt küld Sándornak, a Debreceni-kódex. Kazinczynak szándékában volt a Debreceni-kódexből mintegy 100 lapnyit a „Magyar régiségek és ritkaságok” c. gyűjteményének második kötetében — mely sohasem jelent meg — kiadni. Valószínűleg e kiadás céljaira ajánlja fel Sándor az 50 forintot.

Még csak néhány szót a másolatról. A szept. 25-i levél első négy sora kissé dőlt, fekete betűkkel van írva, míg a továbbiak, álló vékonyabb betűkkel. Az első négy sor másolója minden valószínűség szerint Kazinczy, tőle származnak a három levél öszes javításai, a betűk átírásai és néhány aláhúzás. Ő tehát valamilyen okból abbahagyta a másolást, a folytatással segéderőt bízott meg, de annak munkáját később korrigálta.

A javított helyeket kisbetűkkel jelöltük meg, s az összes javításokat a levelek végén közöljük.

1.

Bécs, Sept. 25d. 1811.

Kiváloképen való drága és jó uram! Minap kezemhez kerülvén az úrnak legújabb munkája (a *Tövissek és virágok*); abban a *Lukaira* való versei engem látszanak illetni. Hogy tehát bizonyosabb lehessék, kérem az urat, drága jó Uramot, tessék ezt tudtomra adni, s a két első versnek értelmét is nekem megmagyarázni, mert én szeretek még most is tanulni.* S ki ne tanulna szívesen a tudományokban egy olly forgott embertől mint az Úr. Én ugyan soha nem tartottam magamat nagy költőnek, hanem csak enyelgő versszerzőnek. Az én Fachom nem annyira a Poesis^a mint Historia és Phylologia.^b Ha miben tetszik velem parancsolni, kész szolgálja vagyok.

2.

Bécs Febr. 26d. 1812^a

Nagy érdemű Tudós^b Hazafi, kedves barátom Uram!^c Én az Úrnak a három rendbéli becses levelei közül csupán a 11dik Octoberit vevém, és ugyan éppen akkor, midőn másod vagy harmad napra Horváth (!) István Ur ide Posonból^d feljöve. S mivel ő kegyelme magát énnékem önként ajánlotta, hogy a kívánt könyvemnek azon 3. darabját ő maga leveszi, s az Úrnak általadja, ez okból édes örömet illy barátságát elfogadtam.

Én már a drága jó Uram levelében foglalt mentésének teljes hitelt adok, hogy a *Lukai*^e más valakit illet. De mégis szeretném tudni az okát,

* Főként ez: „*Képben bujálkodol, s Poëta^c nem vagy*” homályos előttem. Mert én eddig azt találtam, hogy a Poétának^d tulajdona a képekben bujálkodni. Én most „*egy és más*”^e cím alatt a *sokfélet*^f akarom folytatni. Nem különben szándékom van kiadni a M. Könyvesház' Toldalékát 1810^{ki}ig inclusive, s a Magyardeák szókönyvünket is egy új toldalékkal megszerezni.

ha (a mint Vitkovics Ur emlité, hogy valamelly Hubai Gömörifi) miért ő kelme Lukaivá lett, s ezt főképen azért, mivel immár többen is, vagy-nak, kik ezen Lukainak engem vélik lenni. De ez akár miként legyen. Mert én tovább is az Urat igen becsülöm, mire nézve szolgálatomat ajánlom, s maradok az Úrhoz mind azon tisztelettel, mellyel kiki egy illy. nagy érdemű Hazafiának tartozik.

3.

Bécs 5. Febr. 1813.^a

Nagyérdemű Tudós Hazafib, kedves barátom Uram!

Midőn én 1803^{an} a Debreczeni könyvesházat meglátogattam, tehát az oda járásomnak a fő oka vala, hogy azon régi M. könyvet megláthas-sam, melyről már Veszprémi és Cornides emlékezett. De az oda való Urak semmit sem akartak tudni felőle, s csak azt állították, hogy ha volt is akkor, de most nem volna.^d Ezen könyvnek fellelésén tehát igen örülök. Azon levél mellyete énnékem tetszett belőle küldeni, szakasz-tott azon orthographiájú, mint a Sz. Írásnak az a leg régibb fordítása, melly itt az Udvari könyvesházban vagyon. Ugy, hogy én azt tartom, hogy alig ha egy Ember^f azokat nem írja. Veszprémi azt említi, hogy a Homiliák írója magát P. betűvel egy helyütt kijelenté. Ha ez ama Pelbárt^s volt-e, nem tudom. Az itt való Sz. Írás fordítását Horváth (!) Úr itt lévén meglelté, s a Ruthnak könyve végén (ez a fordításnak eleje) egy illy jegyzést talált veres festékkel mellyet^h én mind eddig csak az író tolla ficzkádozásának néztem EB3 s e mellett feketé-vel ezeket: e s ug. Ő Kegyelmei azt véli, hogy az első három jegyek ezt tennék: 382 vagy is az 1382. esztendő, melyben az a könyv készült volna. A betűk talán a nevének vagy lakhelyének első betűi. Ha ez valóban el van találva, úgy Báthori László a fordítója nem volt, mert az Eggerer^k szerint 1456^{an} holt meg. Méltó volna,^l hogy valamint én az idevaló sz. Írásnak első levelét a rézre kivágattam (úgy értem, hogy Révai is Falkával kivágattam) úgy ezeknek a Homiliáknak első levelök is kimetszettetnék. Így azután az írások módjából is ki lehetne venni, ha mind a kettőnek írója azon egy Ember volt-e, s mely időbeliek valának? Mindszenti Révainak egykor ezen könyvről azt írja, hogy G. Forgács Miklós (Debrecenben K. Biztos^a lévén) magának ezt a könyvet leíratta, kihez képest, ha kedve volna^o hozzá, azt Ujlakon (Nagyszombat s Nyitra között) az említett Grófnak⁹ könyvesházában feltalálhatná. De sem Révainak, sem énnékem^r eddig nem volt arra alkalmatosságom, hogy erről ottan tudakozhattam volna.

Mi illeti a nyomtatásbéli segédelmet, azt én csak 50 ftra projectal-tam. A Nemestől ez valóban elég, a száza csak a Mágánástól telik ki. Nekem azonkívül is a magam munkái sokba teltek, s még ezután is fognak telni. N. B. Én nem vagyok olly gazdag, a mint némelyek vélik. Mert a csekély jószágom, mely Temetvényis várhoz tartozik, a Nyitra Vgyének Siberiája vagy is a legsoványabb tája, mi okra nézve kevesei hoz be^t, s mivel csupán industrialis a jövedelme, én pedig otthon nem

lakom, a Tisztartóm^u velem osztzkodik. A Capitalisaim ugyan egy nemesre nézve elég nevezetesek voltak^ü, de az Úr önként tudhatja, mire szállottak azok ebben a fatalis időben. Azonkívül most egy nagy károm lett mert a Tisztartóm^v a mint meghagytam neki, az Ispánt^a 1500 Vftokkal ide küldé, de a ki nem ide, hanem oda ment, a hová én nem kívántam, azaz: elillant velek.

Nem tudom, ha lesz-e még szerencsénk az Urhoz itt Bécsben. De ha történne^v, vagy pedig más kéz által is nem általlaná, tehát egy kis kérésünk volna az Úrnál Ocsovszkival. Mink mind a ketten vagyunk azon Ásványoknak gyűjtőik és szeretőik. Ott az Ur szomszédságában, ugymint az Ujhelyi, Tokaji, Kereszturi, Szántói, Tályai s Telkibányaiz határokon találtnak ama félopálok, Pechsteinok, Lacksaphirok és Jaspisok^{aa}, mellyekből egy néhány^{ab} darabot, a gyűjteményinkbe igen kívánnánk. Ezen kövek ott többire a szőlőkben és árkokban szoktak találtatni. Az, a ki azokat ide Bécsbe hozná, a Lineán^{ac} csak *Kieselekk*^{ad} mondaná, s ha kérdeztetnék, hogy mire valók, tehát csak sammlungba^{ae} valóknak jelentené. Ezek mellett, midőn az Úrnak minden jókat kíván tovább is mint barátja ajánlott marad

Sándor István.^{af}

A levelekben előforduló javítások:

1. sz. levél: a: a szó vastagon át van húzva s fölébe írva: *poesis*; b: a nagy *H* és *P* kis *h*-ra és *p*-re vastagon kijavítva; c: a két első betű *po*-val vastagon átírva. Az idézőjel is a korrektortól származik; d: az első három betű vastagon *pöe*-vel átírva; e: a kezdőbetű nagy *E*-re kijavítva; u. ettől a tolltól származik az idézőjel és az aláhúzás is; f: kezdőbetű nagy *S*-re átjavítva; u. ettől a tolltól aláhúzás; g: az a *M*. áthúzva, helyette a *Magyar* margóra kiírva. Aláhúzás.

2. sz. levél: a: a *Febr.* kezdőbetűje kis *f*-re átírva. A *d* alatt az eredeti írás olvashatatlan. Aláhúzás; b—c: nagy *T* és *U* kis *t*-vel és *u*-val átírva. U. ettől a tolltól származik a *kedves* előtti vessző is; d: az *s* elé egy *z* betoldva; e: aláhúzás.

3. sz. levél: a: vastag aláhúzás; b: nagy *T* és *H* kis *t*-vel és *h*-val átírva; vessző a *kedves* előtt; c: kezdőbetű kis *d*-re javítva; d: az *ó* ékezeze vastagon áthúzgálva; e: a második *t* áthúzgálva; f: nagy *E* kis *e*-vel átírva; g: az *árt* a korrektor írása, alatta kibetűzhetetlen az eredeti írás; h: a második *t* áthúzva; i: nagy *K* kis *k*-ra kijavítva; j: *ó* ékezeze áthúzva; k: erősen átjavított szó, eredetileg talán *egyezet* volt; l: ékezet áthúzva; m: a *v* alatt olvashatatlan az eredeti betű; n: a nagy *B* kis *b*-re javítva; o: ékezet áthúzva; p: kis *n* nagy *N*-el átírva; q: nagy *G* kis *g*-vel átírva; r: vessző a *sem* előtt; az *énnékem*-ben a két *n* világos különválasztása; s: nagy *T* kis *t*-re javítva; u. ettől a tolltól származik az első *e* is, nem tudni mi volt alatta; t: *e* a korrektor tollától; u: nagy *T* kis *t*-vel átírva; ü: az *o* a javító tollától származik, valószínűleg hosszú *ó*-t írt át vele; v: nagy *T* kis *t*-re javítva; x: nagy *I* kis *i*-re javítva; y: kijavítva *történnék*-re; a vessző is a javító tollától származik; z: öt helynévi mn.-ben a nagy *T*, *K* és *S* kis *t*, *k* és *s*-re javítva;

aa: nagy *J* kis *j*-re javítva; ab: *néhány*-ra javítva; ac: nagy *L* kis *l*-re javítva; ad: *Kieseleeknek*-re egészítve; ae: kis *s* nagy *S*-re javítva, két *m* világosabbá téve; af: az aláírás a javítótól való, aki a marad mellől kihúzott egy pontot.

Közli: KÉRY LÁSZLÓ.

VADNAY¹ KÁROLY LEVELESTÁRÁBÓL.

(Első közlemény.)

Vadnay Károly egyike volt azoknak az íróknak, akik nemcsak társadalmi állásuknál, hanem szellemük elevenségénél fogva is igen élénk összeköttetésben álltak kortársaikkal. Még mint gyermekifjú résztvett a szabadságharc küzdelmeiben, majd leszolgálván egy évet az osztrák hadseregben, hova büntetésül sorozták be, Pesten a *Hölgyfutár* körül csoportosult írói körbe jutott s Tóth Kálmán névleges szerkesztése alatt ő lett a *Hölgyfutár* tényleges szerkesztője. Ugyanez volt helyzete a *Fővárosi Lapok*nál egy ideig. Tóth Kálmán visszavonulása után a szerkesztés teendői egészen ő reá hárultak s ő szerkesztette ezt a rendkívül nagy hatású szépirodalmi napilapunkat egészen 1893-ig, amikor a hivatalos közlőny szerkesztői tisztével cserélte föl ezt a páratlan odaadással, leleményességgel és felelősségérzettel teljesített munkát. Ebben az állásában személyes érintkezésben vagy levelezésben volt korának minden jelesebb írójával s pályája folyamán gazdag anyaga gyűlt össze általánosabb érdekű levelekből is.

Életének végét érezve az a gondolata merült föl, hogy irodalmi emlékeit a Kisfaludy-Társaság ereklyetárában helyezze el s ezt a szándékát az alábbi levélben közölte a Társaság titkárával. A Társaság titkára, Beöthy Zsolt, az adományozásról ezt jelenti 1898. febr. 6-iki közülésükön: Emléktárunk „ebben az évben becses gazdagodást ért. Vadnay Károly irodalmi levelestárának igen értékes gyűjteményét engedte át”, majd Vadnay halála után róla tartott emlékbeszédében így emlékszik meg róla: „Kéziratait, féltve őrzött emlékeit is reánk bízta halálos ágyán; bár elevenítő, serkentő lelkét is őrizhetnők velők körünkben!”

Leveleinek nagy halmazából csak az irodalmi érdekességeket adta át azzal a rendeltetéssel, hogy a közönség elől rejtve lesznek, de az irodalomtúvárok hasznát vehetik. Ennek a szűkebb körnek a számára óhajta könnyebben hozzáférhetővé tenni ezeket a leveleket ez a közlés, egy másik közlés számára tartva fenn az ereklye-természetű írások publikálását.

¹ Nevét mint író maga Vadnai-nak írta.

Vadnay Károly levele Beöthy Zsoltához.

Budapest, 1897. január 27.

Kedves Barátom, Zsolt!

Bízalmas kérdésemre, hogy irodalmi pályám, ez elég hosszú, de igen igénytelen és mulékony pálya emlékeinek levélhalmazából néhány darabot, melyek nevezetes egyéneket jellemeznek, egy számomra írt irodalmi emlékfüzettel együtt, el lehetne-e a Kisfaludy-Társaság levéltárába helyezni: szíves voltál biztató feleletet adni.

Ennek következménye a csomag, melyet küldök neked.

Az emlékek oly helyre kerülnek, mely nem áll tárva a közönség előtt, s legfőllebb arra számíthatnak, hogy nagy időközökben egy-egy irodalmi buvár kezébe kerülhetnek. Ekkép nem kell magamat, kivált te előtted, ki régóta ismersz, a hiuság gyanuja ellen védenem.

Én már fiatal koromban, a merész illúziók korában sem bolondítottam magamat olyasmivel, a mit el nem érhetek. Tudtam, hogy a nekem jutott tehetséggel írói maradandóságot nem érhetek el, de azt, lehetőleg művelve, egy darabig a nemzeti műveltség és jó ízlés szolgálátára némi haszonnal fordíthatom.

E korán szerzett önismeret szabta meg működésem módját s nyújtá nekem a legtartósabb igaz örömet: a jó művekkel való megismerkedés lelki gyönyörét. Mindíg jobban szerettem másoktól olvasni becses könyvet, mint írni ephemer munkákat.

Nagy örömem telt egyszersmind abban, hogy a Kisfaludy-Társaság kebelében — hová immár harminczegy éve tartozom — időnk sok kitűnő költőjével és széptudósával működhettem együtt s mennyire győnge erőm engedi: működöm még ma is. Természetes tehát, ha mostanában, midőn már olybá tekintem magamat, mint egy forgalomból kiment, megkopott, rozsdásult (tehát nem arany, hanem réz) pénzdarabot, fölmerült bennem az a gondolat, hogy pályám néhány írott emléke nem kaphat-e helyet e Társaság szekrényében, hogy e győnge és élettelen szál útján valamikép ott maradhassak akkor is, midőn már — reményem szerint: rövid idő multán — nem létezem többé.

Érzem, hogy a levelek kiválasztásához sem elég türelmem, sem elég tárgyiaságom nem volt. Irodalmilag tartalmasabbakat is mellőztem olyanok kedvéért, melyeknek írójuk személye adott csupán becsét. Főleg íróktól eredeteket szedtem össze. Kivételt csupán Görgei Arthur, ez egykori dicsőséges honvédvezér pár kézírataért tettem, gondolva, hogy lesz idő, midőn e lángeszű tábornoknak még egy névjegye vagy levelezési lapja is érdeklődést kelt, ha azokon keze írását látják. És ha e gondolatban, hitben túloznék is, szolgáljon mentségemül, hogy sühederkoromban én is honvéd voltam, a kinek megbocsátható, ha elragadtatással gondol a szabadságharc leggyőzelmesebb, leglángeszűbb tábornokára.

Elég hosszúra terjedt képviselősködéseim idejében nem egy nevezetes politikustól kaptam leveleket; de ezek közül egyet sem tettem az irodalmiak közé, már csak azért sem, mert közpályám ez oldalát én mindig csak egy epizódnak tekintettem.

Végül arra kérlek, hogy ha e küldeményről titkári jelentést *kell* tenned, ne mondj többet, mint ezt:

„* tagtársunk néhány nevezetes író eredeti levelével, kéziratával és egy irodalmi emlékfüzettel gyarapította Társaságunk levelestárát.”

Megjegyzem még, hogy az emlékfüzet példánya s tokja ugyanaz, melyet Rákosi Jenő barátunk, beszéd kíséretében nyujta át nekem a búcsú-lakoma előtt, melyet a „Fővárosi Lapok”-tól való megvásárlásom alkalmával a „Hungaria” dísztermében rendeztek.

Üdvözöl, köszönt, igaz barátsággal

szerető híved
Vadnai Károly

Boríték: Méltóságos dr. *Beöthy Zsolt* min. Tanácsos, egyetemi Tanár
Úrnak, mint a *Kisfaludy-Társaság* első Titkárának *Helyben.*

A Levelestár levelei íróik időrendjében.

Dr. Kovács Pál levele Vadnai Károlyhoz.

Kedves barátom Vadnai!

Győr, Aug 21. 1872.

Nagy becsű bizalmas levelére csak most válaszolhatok. Hogy válasszom reá kielégítő nem leend; erről előre is szíves bocsánatát kérem! De mi azon korban kis számu 's jelentéktelen napszámokai a' serdülni kezdő magyar irodalomnak, nagyobb részt egyéb tan-tárgyakkal levén elfoglalva, kellő figyelemmel annak fejlődését nem kísérhettük. Fáy sokkal korosabb levén nálam, hogy reá az akkori külföldi írók közül ki hatott? meghatározni nem tudom. Ő a' speciális magyar irodalom terén maga teremtmény, alkotó szellem volt, 's én, mint akkor legifjabb 's tán egyedüli beszély író, őt 's Kisfaludy Károlyt választám példányul; a' minthogy Fáy András első elbeszéléseim után oly hízogőleg nyilatkozott, hogy utána én fogom elfoglalni legelőbb a' magyar *eredeti* beszély-írói szakmát. 'S ezért én őt akartam is utánozni, írván az ő igazi magyaros kedélyű „*Elkéséseire*”, „*Korán-járások*” cím alatt egy kis vig beszélyt, az ő modorában, a' mennyire azt akkori gyenge erőm engedé. Egy akkori barátom 's tanuló társam, most is élő Nádasy Sándor cs. k. tábornok, első beszélyem olvasása után mingyárt azt tanácsolá, hogy külföldi írókat ne iparkodjam, nem csak utánozni, de olvasni; mert így tarthatom csak meg igazi magyar eredetiségemet. S míg én idősebb íróinkat ismerém csak mestereimül, addig a' fiatalabbak szinte kezdtek engem utánozni; annyira, hogy Tóth Lenczi barátomnak a „*Ludczomb*” című beszélyem, mely így kezdődik: „*Eszti koppantott; 's eloltá a' gyertyát*” — megtetszvé: mingyárt írt egy hasonnemű beszélykét, melyet így kezdé: „*Eszti toppantott; 's azt mondá hogy: nem!*” Akkoriban nevesebb íróink: Vitkovics, Szemere, Kölcsey, Kisfaludy 's a t. ritkán bocsátottak közre valamit, míg azt egymással nem közölték. Akkor természetesen íróink közt sem kenyér-, sem hír-írígység nem volt, hanem becsülték, szerették egymást, 's kölcsönös jóakarattal, 's tanácsal buzditák egymást. Emlékezem reá, hogy Kisfaludy Károlynak egy kis köl-

teményt adván-át az Auróra számára, azt ő elébb, név nélkül barátainak felolvasá, hogy találják-el, ki írta? 's én akkor még nagyon ismeretlen levén, ők azt Kölcsynek tulajdoníták. A' kis költemény címe: „Kétség” 's egyik Aurórában meg is jelent. De talán már sokat is beszélek magamrol; ne vegye ezt rossz néven, sem dicsekedésül édes barátom; de oly jól esik azon régi jó időkre vissza emlékezni! — A' mi most már a' „Bélteki házát” illeti, az nem tette azon hatást, melyet tevének Fáy „Kedv-csapongásai”, ámbár tagadni nem lehet, hogy „Cartigám kisasszony”, — *Máré-vára* 's a t. után, mint ön-álló terjedelmesebb magyar regény, mindenesetre feltűnést okozott, 's az olvasó közönség részéről igen kedvesen fogadtatott. Birálatát, nem emlékezem hogy olvastam-volna; vagy talán elfelejtém azt. Jósika „*Abafi*”-ja minden esetre villanyzóbb hatást csinált, mind az írók, mind az olvasó közönség részéről.

S most engedjen — még pár szót édes barátom saját ügyemben a' „Fővárosi lapok”-at illetőleg. Én önnek még Junius hó elején irtam egy levelet, melyben Julius hó végére egy víg beszélyt ígertem önnek; mielőtt a' második félévre előfizetési hirdetését kibocsátotta volna. 'S miután ez megjelent, 's abban a' többi elfogadott művek 's íróik nevei között, az én igénytelen művem 's nevemet meg sem említé; ebből azt következtetém, hogy önnek reám, 's művemre szüksége nincs. Félretettem hát a' már megkezdett beszélyt, — 's az ily félretett munkát ujrakezdeni nem a' legkellemesebb időtöltés. Mivel azonban ön a' nyílt postában erre is vonatkozik, majd ismét hozzá látok, 's ha elébb nem, December elejére ígérem azt önnek közöltetni, addig is maradván önnek őszinte barátja

Dr. Kovács

Vadnay Károly megjegyzése: Dr. Kovács Pál levele Vadnai Károlyhoz, irodalomtörténeti érdekű adatokkal.

Báró Jósika Miklós levele Ráth Mór könyvkiadóhoz.

Tisztelt Kiadó ur!

Az *analisist* — ime küldöm. Roszat regényemről — nem mondhatok, jót pedig nehéz mondanom: *quia propria laus sordet*; azért használja a mit küldök tetszése szerint — 's vegyen abból anyit a menyit szükségesnek lát.

*

*

*

E regény miként arról címe is tanuskodik, *Apafi Mihály* erdélyi fejedelem korából van véve, még pedig azon rövid hadi és politikai szélcsend napjaiból, mikor titkon sok készült — de nyíltan kevés történt.

A történet maga ez:

A Bodroglői gazdag családnak csak két utolsó sarja élt: Bodroglői Salamon, a minden tekintetben kitűnő s regényes kalandos

irányu férfiu; — és Bodroghközi Izabella, a szép és nemes — de kissé önféjű hajadon. Két szomszéd várban laktak — Halmiban a hölgy — Kulcsváron az ifju 30 éves Salamon. Izabella gyámnokság alatt volt — atyja nem kevesebb — mint három gyámnokot rendelve számára: *Békési Pál* — koros gazdag nemes urat, *Csiktornyai* nevű — egykori gazdatisztet, és *Zenobius* nevű szerzetest, ki valami erdélyi kolostorban gyárdian volt.

Volt ezen kívül egy távoli rokona *Kéri Anna* koros hajadon, ki magát Izabella szüleinél beszínelvén — tituló atyafi — be tudta magát Izabellához fészkelni.

Halmi és *Kulcsvár* közt emelkedett egy magas sziklacsúcs — melyről a monda azt állította: hogy ott valamikor: vár létezett, s hogy a romaiak korában — őrhelyül használtatott.

Mindez — monda volt — mivel a *Csucs*a tetejére lehetlen lón fellátni.

Ennek csucsá — majdnem várfalhoz hasonlított természetes rovátkokkal.

E szikláról — a nép ajkain — egy érdekes monda élt: hogy tudni illik: ott a magosban egy tündér lakik — *Sziklarózsa* — kinek a regény címét köszönheti. Állítólag oly ígéző szép volt — hogy a ki egyszer látta soha sem feledte többé — és szíve végre is megrepedt.

De ha őt ama szírtén valaki látta, az a vidékre nézve szerencsét hozott, mert azon évben bő áldás volt, s az egész bájos völgyet leirhatlan kedvességu rózsailat árasztotta el: ezért nevezték a tündért Sziklarózsának.

E három személy játssza a regényben a főszerepet. Ezekhez járulnak aztán az események — igen változatos — folyamában *Apafi Mihály*, az erdélyi fejedelem, ennek neje a híres *Bornemisza Anna*, és *Teleki Mihály*, — e kor egyik rendkívüli férfia: *Békési Pál* — és ennek fia *Győrő*, *Kéri Anna* s ennek unoka öcse *Kéri Kristóf*, s több mellékszemély, kiknek a regényben kisebb-nagyobb mértékben cselekvő szerepük van.

A regény — egészen ama korszak béléget viseli, szokások, gondolkodás, s. a. t. mintegy photographiái az akkori kornak és embereknek.

Bodroghközi Salamon azon érdekes, félig rejtélyes személyek egyike, minőkkel igen ritkán találkozunk az életben — és regényekben.

Izabella 's Sziklarózsa — emlékeztetnek némileg — *Izidorára* *Abafiban*, és *Theodorára* — *Jósika Istvánban*, habár egészen más szerepben — és körülmények közt.

A regény menete — crescendo nő — és az első kötettől a negyedik végéig — az érdek mindinkább feszül és növekedik — úgy hogy culminatioját a végjelenetekben éri el.

Az egész mesét adni — nem volna a maga helyén — mind ez az olvasót a sok részint komoly és megható — részint vidám és kedélyes meglepetések érdekétől fosztaná meg.

Ime ez a mit a regény jelentésekor a peu-pres mondani lehet: de engedje ön — t. kiadó Ur — hogy egyre figyelmeztessem — s ez a *humor* — melly az egész regényt átlengí, s úgy hiszem annak egyik fő érdekét képezi.

Nálunk a *humorról* nagyon furcsa téveszmék léteznek: irodalmunkban — a jó élczekeket, bonmót-kat, tréfát és bohóságot szokták *humornak* nevezni: már pedig az olyan humor — mint *Swift*-é, *Jean Paul*-é. *Dickens*é — más — egészen más valami.

Míg a víg élczekek, tréfák — igen mulattató fűszerei az előadásnak — de csak mint egyes villámsugárok működnek; addig az igazi *humor* — a fájdalomnak e virága — az egész munkán átleng, sirva nevetvén 's nevetve sirván, sujtván olykor — legyezvén máskor; de végre — mégis engesztelő — megnyugtató hatást gyakorolván az olvasóra.

Igy értem én a *humort* — s így ügykeztem azt a Sziklarózsában használni.

Végül engedje meg ön, hogy hazám fiainak egy — ha szabad mondanom — egyoldalú előítéletét rectificáljam.

Szokása volt *régi, első* regényeimet az újabbak fölé helyhezni, 's azoknak több érdekét 's értéket tulajdonítani az újabbaknál.

Ez pusztá csalódás: mikor *Abafit* irtam: ez volt úgyszólván az első — élvezhető magyar regény: nem csuda hogy akkora hatása volt — 's azon első impressionak viszhangja mind e mai napig tart.

De aki előítélet nélkül — *Abafit* — újabb regényeimmel: mint a *Két Királyné*, a — *Hat Uderszki leány*, *A magyar család* — és különösen *II^k Rákoczi Ferencz*-czel össze hasonlítja, — merem állítani, hogy azt sem tudja mi a regény — 's az *újabb kor* minő feladatot tűzet a regényíró elé: — ha ezeknél *Abafit*, vagy a *Cseheket* jobbaknak tartja.

Ezt akartam egyszer kimondani, miután számtalan magán ítéletet bírok — melyekben — újabb regényeim közül — a jobbak 's első helyen *Rákoczi* — nem tiz, hanem 50 perczenttel jobbaknak állítatnak a régiek-nél — már csak azon szabad, nyílt irállynál fogva is melyen íratlak.

A mondottakra nem kell nagyobb bizonyítvány: mint az hogy *Rákoczi néhány rövid hét alatt* második kiadást ért — 's a *Magyar Család* 4 első kötete is már második kiadásban áruhatik. Mi döntő argumentum már csak azért is: mivel mikor *Abafit* irtam — *egyedül* valék; most pedig 200-an is vannak, kik regényeket és novellákat írnak.

Bocsánat — a hosszú levélért.

híve *Jósika*

*Kérem ne feledje ön t. kiadó ur
szabad példányaimat!*

Egy gondolatom jött — egyedül önnek t. kiadó ur — érdekében Nekem tavál a magyarországi hölgyek oly szívesek valának egy igen érdekes Albumot ajándékozni: 's ha bár ezt — bizonyos okoknál fogva *ki nem küldhették*: nem gondolja-e ön hogy Sziklarózsa érdekét növelné 's *keletét gyorsítaná*: ha azt Magyarország hölgyeinek ajánlanám.

Például így:

„Magyarország lelkes és érdekes hölgyei közül azoknak, a kik ró-

lam becses és elfeledhetetlen értékű albumokba megemlékezni — elég jók és szívesek valának... a Szerző.

[Más tintával, sebtiben odavetett írással:] Mint m. író, nem gondolom hálámat és tiszteletemet jobban bebizonyítani, mint ha egy 4 kötetes hazai tárgyú regény minden egyes betűjéhez egy jó kívánságot csatolok a rólam megemlékezettek és kedves hazám boldog jövőjére.

Vadnay Károly megjegyzése: Báró Jósika Miklós levele Ráth Mór kiadóhoz a „Sziklarózsá”-ról.

Bárá Jósika Miklós levele a Fővárosi Lapok szerkesztőjéhez.

Tisztelt Szerkesztő Ur!

Br.(üsszel): Máj. 12—1864

Igéretem szerint tudtára adom hogy e hó 17-én indulok innen Dreždába miután itt házamat eladtam, 's ott fogok ezentul lakni. Szálásom még nincsen ugyan, de mihelyt leend, megírom ezt is.

Addig a lappal semmi változtatást nem kell tenni, mert itt a postán úgy intézkedtem, hogy azt meg fogom kapni Dreždában. Most azonban arról szölok, miért tulajdonkép e levelet írom *önnek*, 's ön szívesége után *többsi Collegáinak*, *kik úgy hiszem annak velejét közleni fogják*.

Van itt Brüsszelben — egy Fakerti (*quondam Baumgartner*) nevű — jeles fiatal festő — kit maga Európa első festője — *Gallée* kitünő talentumnak nevezett, 's a ki itt nagy szorgalommal és sikerrel gyakorolja magát.

Hanem a derék fiúnak az a baja — a mi annyi ifju tehetségnek, hogy a szükséggel — még pedig annak leggonoszabb nemével: a kenyér-szükséggel küzd.

Neki hogy itt maradhasson csak annyi segély kellene, hogy félévig ki ne fogyjon a pénzből.

Nem lehetne-e nálunk, hol idegenekért — *az az relative idegenekért* — mint Shakespear annyira fel tudnak az emberek lelkesedni, hogy a rég elhunytért ünevelt ovatiok ezrekbe kerülnek: — valami csekélységet az *élőért* is tenni, ki elég ifju 's elég képezett arra, hogy benne házánknak első rendű festőt nyerjünk? Én nem csak tisztelem — hanem mélyen értem is a lelkesedést — nagy szellemekért, mert ezeket a gondviselés nem egy nemzetnek, hanem a világnak adja: — de egyszersmint — van bennem egy érzés, mely azt sugja nekem, hogy a ki fiatal képeségeket gyámolít — az közvetve — teremti a kitünő szellemeket, 's nem csak közvetlen és szent kötelességet teljesít — hanem illusztrálja — 's megfejtí a lelkesedést — már kész — ha bár régi 's ha bár idegen nagy szellemekért. Míg mi a magunkéit el nem hanyagoljuk, — a világ nem lobbanthatja szemünkre — hogy idegenekért lelkesedünk.

Ime kérésem — ön sok jót indítványozott már — tréfáiban sok egészséges igazság 's életbölcesség rejlik — vegye kezébe az iniciatívát — 's ne hagyjuk segély hijján ki száradni az üde, erőteljes ifju Fakertet — hogy idővel a haza gyümölcseit élvezhesse —

híve Jósika.

Az adományokat Fakerti ezen adresze alatt veheti.

A monsieur *Fakerti*

a Bruxelles
poste restante.

Nem hihetem hogy honi lapjaink e felhívás közlését megtagadják.

Vadnay Károly megjegyzése: Báró Jósika Miklós e levelet a „Fővárosi Lapok” szerkesztőségének irta s Vadnai Károly őrizte meg.

Báró Jósika Miklós levelei Vadnay Károlyhoz.

1.

Drezda Ok. 14. 1864

Tisztelt Szerkesztő Ur!

Novellám utban van önhöz. Czíme:

A hét Losonczy kisasszony.

Szívesen kérem önt, hogy a kijavítást — *ha lehet* — ne bízsa másra: mert a corrector urakkal különös szerencsétlenségem van: mit persze — nagyobb részt, nehezen olvasható írásomnak köszönhetek. Mind az által a legkellemetlenebb sajtó hibák — melyek egyszersmint nyelvhibákként tűnnek föl — ki lesznek kerülve — ha:

1° a correktorok a v és i betűt össze nem tévesztik — mert ez történik a legtöbbször — mi azonban az értelemből is kitűnik.

2° Ha — a mi előttök ismeretlen, azon nem igazítanak — 's például *Vigil*-ből nem csinálnak *Virgilt*. Ez az általam úgy is gyéren használt *idegen* szavakrol is szól.

3° Ha az *é* betűt nem zavarják össze az *i* betűvel — 's *békából* nem csinálnak *bikát*, mert ez is történt már.

E részben tehát bízom ön figyelmébe.

A tisztelet díjat illetőleg — emlékeztetem önt arra — a mit már egyszer irtam: hogy a *munka megjelenése után még két holnapi hitelt adok*.

Áldja önt — az a kissé aluszékony magyarok Istene.

híve *Jósika*.

Vadnay Károly megjegyzése: Báró Jósika Miklós levele Vadnai Károlynak.

2.

Drezda: Nov. 14. 1864

Tisztelt szerkesztő ur!

Menyire különbözik a párizsiak véleménye egynémely írónkétól, — különösen *Arsène Houssaye*-re — az úgy nevezett *poète Pompadour*-ra nézve, az ide mellékelt töredékből kiveheti ön; de van egy másik — rothadásos neme is nálunk — a világfájdalmas irodalomnak, mely megérdemlené, hogy az értelmes kritika kissé szemei közé világítson. — Csak nem oly igen régen, még a század elején — talán hazánk volt az,

hol az ember ezeriben egyszer hallott valamit az *öngyilkosságról*, míg most — minden pillanatban halljuk hogy egy vagy amaz jelesen készült fiatal ember, vagy szabó inas vagy pinczér — sött még nők és leányok is — pisztolyhoz, kötélhez, vagy a mérég szélkéhez folyamodnak, hogy mielőbb tul legyenek — az élet unalmain. Valljon ezen nyavalyás irányt nem köszönhetjük-e legalább nagyrészt — azon novelláknak és beszé-lyeknek — melyekben egy-egy haszontalan frater, miután egy oktalan-ságot és ügyetlenséget követett el a másik után, mikor nevetségesen rászédette magát — 's végre talán nem csak könyelmű, hanem való-ságos hitvány ember volt — 's megkapta a mit keresett; — vagy agyon-pukkantja magát, vagy Amerikába vándorol — hol bizony nem nagyon kapnak az ily vendégen? Annyi bizonyos, hogy — ha gyakran meglepő képességet, 's jó irányt találunk fiatal irodalmáraink közt, még gyak-rabban — olvassuk — a sértett hiuságnak — a vérmes ábrándnak — 's a tulfeszített, indokolatlan követeléseknek — azon áradatát — mely a fiatal jellemet megvesztegeti 's elfásítja idő előtt.

Én felszólaltam e részben — nem most először — ut salva sit anima mea! — de úgy hiszem — hogy az otthoniak tehetnének e rész-ben legtöbbet: mert a minő igaz az: hogy a polgáriasodást, a jellemek ki-fejlését, az elvek szilárdságát 's a valódi férfiasságot — mint szintén a valódi nőiséget — semmi (sem) terjeszti inkább — mint a jó irányu irodalom: úgy igaz az is — hogy nincs ártalmasabb, rothasztóbb, korán elvénytőbb — és kárhozatosabb — azon rossz irodalomnál, mely éppen mi-vel rossz, gyenge és könnyen kezelhető — kezd — mint a dudva, el-szaporodni.

Adja Isten jobban!

híve Jósika.

Vadnay Károly megjegyzése: Báró Jósika levele Vadnai Károly-hoz, több érdekes és jellemző nézettel.

Tompa Mihály levelei Vadnay Károlyhoz.

1.

Tisztelt barátom!

Ebben a boldognak keresztelt falusi magányban, a baj, vesződség és nyomorúság éppen úgy megvan, mint akárhol másutt, például Pesten, még pedig nem színes szatytyánba, hanem durva vászonba kötve. Én is vesződöm sok bajjal, különösen a három év óta tartó szemgyengeséggel, melly, a mint látom megöröködött rajtam; innen az én munkásságom szakadozott és mások segítségétől függő. Mind a mellett igyekszem ki-vánatának eleget tenni, és leg később pünkösztig mind a Naptárba, mind az Ország tükrébe, melyet a szerkesztő szíveségéből rendesen kapok, küldök egy-egy verset. Szegény Vadnai Rudi! Sok év óta ez az első hír melyet róla hallok, s ez olyan, hogy alig lehetne szomorúbb.

Hanva virágvasárnapján 1863

U. i. Annál nem lenne semmi derekabb, mint ha személyesen s élőszóval hasonlít hatnók össze a városi s falusi élet boldogságát. Ebben, igazán mondom, igen nagy örömöm telnék.

igaz tisztelettel
Tompá Mihály

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak. A V. Rudira vonatkozó szomorúság családi gyász.

2.

Tisztelt Szerkesztőség!

Szenvedéseimről, — melyek közt megvadúl az ember, mint az ok-talan állat s átkozza születése óráját is — nem akarok beszélni. Ugyse értene senki. S *jaj* is annak, ki engem megért! Még az orvosok is — Isten éltesse e kedves urakat! — alig bírnak némi homályos fogalommal arról: mi az a szív-baj.

Szenvedésemet tehát mellőzve: a Sorsnak amaz injuriájáról akarok csupán említést tenni, melynél fogva az itteni közvélemény, gyüleke-zetem, — melynek csak az a beteg: ki már a tüdejét köpködi s kinek az oldala kirothadt — hipokondriával gyanúsít és öl. Most meg, valami szeles felebarátom után a lapok is elkezdik, irván: hogy már mennyire javulok, sőt mily virító egészségnek örvendek. Ez nekem, azon szomorú ellentétnél fogva, mely a hír és a valóság közt van: igen boszantó, kínos.

Nagyon köszönöm a Fővár. Lapok szíves és meleg megemléke-zését, de kérem a mondottak határozott visszavonását. Ezt kérni nagy okom van.

Én folyvást, javulás és remény nélkül, oly állapotban vagyok: melyben sem élni sem meghalni nem lehet.

Mért nem akkor halunk meg, mikor meghalunk!

Hanva, november 30. 1866

hazafiúi tisztelettel
Tompá Mihály

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak, a „Fővárosi Lapok”-hoz küldött levél. A beteg költő önkínzó idejéből.

A következő leveleket Vadnay Károly Tompa egyik levelének borítékjába [Címzése: A Fővárosi Lapok szerkesztőjének Pesten; bélyeg-zője: Putnok, 29/3] helyezte s ezt írta rá: Tompa Mihály súlyos beteg-sége idejéből írt s állapotát jellemző levelek Vadnai Károly szerkesztő-nek írva.

3.

Kedves Károly Öcsém!

Kérem tehát a multkori levelem szerint is a legolvasottabb poli-

tikai lap hírdetései között kiadni *egyszer*, apro (petit) betűkkel ezt a hírdetést

Hát a Fotografia ügye hogyan áll? Szívesen várom az értesítést. Gondolom bíztam még valamit Károly Öcsemre, de nem jut eszembe. A 3 verset sokáig nem közlik a lapok.

Az arczkép már Pesten van úgy-e?

Szíves tudósítást kerí

szerető bátyja s barátja
Tompá

A levél hátlapján: Aztán végül a számlát össze írva elvárom, hogy nagy köszönettel kifizethessem.

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak. A költő, kinzó betegségében öngyilkosságra gondolva, a photographiához való szerek küldését kérte, mert ezek közt méreg is van; de az állapotát ismerő szerkesztő a kérést, a többszöri sürgetés dacára sem teljesítette.

Az egész levél magán viseli írójának zaklatott, vergődő lelki állapotát: elsietett, szálkás betűi, hiányos központosítása, a levélkezdő s hibásan írt „Keves” szónak a még nedves tintával való eltörlése mind erre vall.

4.

Édes Károly Öcsém!

Engedjen meg hogy drága idejét lopom, idezárván ezt az iratot a *Fővár. Lapok* számára, hol ismertetés, bemutatás jelent meg a „Forradalom költészete” című könyvről.

Mit s mennyit akarok e jegyzetekkel? legjobban kitetszik magából, ez iratból. Elég is ebből ennyi; inkább azt említem, hogy:

Örülök egyúttal kimondhatni igaz és őszinte köszönetemet azon szíveségeért: hogy intézkedése folytán, megszakadás nélkül kapom a lapot, mely nekem e nehéz életben szórakozást szerez. Kapom a nélkül hogy én képes volnék valamit küldeni.

E köszönetet Tóth Kálmán barátommal is kérem közölni.

Bizony az én életem, e 3 éves szívbjában a gyalázatosságig kínos! Furcsa mulatság az, midőn az ember a magyar irodalom Heinéja lesz, ennek tehetsége s dicsősége nélkül, — szenvedéseivel.

Meghalni a munkának, a hivatásnak, a családi boldogságnak, a költészetnek, a társadalomnak, az életnek: ezt nem igen lehet irigyelni senkitől!

De elég ebből ennyi.

Köszönetemet ismételve vagyok Hanván december 8. 1867

szerető bátyja s barátja
Tompá Mihály

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak.

5.

Édes Károly Öcsém!

Ha nem volt is célja, egy magamforma szenvedő embernek izgalmas hangulatot s rossz órákat szerezni; a dolog tökéletesen el van érve, ama firkának, határozott és világos kérelmem daczára történt kiadása s roncsolt alakomnak közönség elé vonzása által. Ez igen közel jár a kiméletlenséghez.

Nem akarok én fellépni, szerepelni, láttatni; elbúni szeretnék a zaj, a világ, az élet és minden elől.

Igen derék volna ehhez, az illetőktől (szerkesztő, ismertető) egy kis gorombáskodás.

Igen kérem: legyen szíves ezt a kellemetlen dolgot a mennyire lehető helyre hozni, úgy t. i. hogy tessék nyilatkozni: mikép én nem akartam sőt elleneztem kiadatását, hogy *tévedésből* a szerkesztő tudtán kívül jelent meg s egy szóval olyas valamit kérek, mit kérhetni méltányossága- s lovagiasságától bizonyosan lehet. — Különben oda leendek szorítva: hogy magam nyilatkozzam.

Hanva dec. 17. 1867.

őszinte tisztelője
Tompá M.

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak, midőn a „Föv. Lapok”-ban a költőnek egy közlésre való, de nyugtalanságai közben utólag megbánt írata megjelent.

6.

Édes Károly Öcsém!

Nem tudom: boszankodjam-e vagy nevessek, mert gyönyörűen vagyunk, annyit mondhatok.

Tennap első felindulásom epés nyilatkozatát már elküldöttem, de ime mint kell elbámúlnom: hogy magam vagyok a hibás, a szórakozott, zavart, a beteg. Azt hittem: megírtam mint a *Nefeletsnek*, hogy ne adassék ki. Most a Nefelets ha boszankodik, igaza leend.

Édes Károly Öcsém! Vegyen mindent semminek, meg nem történnék.

Igen köszönöm, szíves meleg részvétét; fájdalom hogy jóslata nem fog teljesülni.

Innen, hol én vagyok, nincs már visszatérés. Különben legyen meg Isten akarata.

Az Anthológiára nézve. Még alig jött ki az Áldoré, s a Losonczy Laczi fia, jogász, másodmagával újat ad ki, czíme *Forradalmi Lant*. Engem is felszólítottak, hogy régiebb ki nem adott forradalmi verseimet is szívesen felveszik, de ha *újakat* küldenék, még jobban szeretnék. Nem tréfálok.

Kinyilatkoztatom végül is: hogy bár jobban szerettem volna, ha meg nem jelen az a dolog, mert hiszen, az istenért, nem is nyilvánosság

elé, de pongyolán van írva, s nem fog senkit észére téríteni: mégis már jól van, vigye Manó.

Azonban egyet sajnálok mégis:

A Fővár. Lapok is egy iszonyú sajtóhibát csinál a rovásomra.

A könyvben ez áll: *kiállja*, így kellene: *kiáltja*, és a lap amott is azt nyomatta, így most ez a bolond jön elő, hogy én ezt mondom:

Oly szívesen *kiállja* veletek,

mely bolond beszéd ez, e helyen a mint kellene lenni:

Oly szívesen *kiáltja* veletek!

A Fővár. Lap. a *kiállja* helyett *kiáltjat* adnak. Igaz-e hogy bolond?

Hanva, dec. 18. 1867

igaz barátja s bátyja

Tompa Mihály

U I. Szegény Károly!¹ a Xből már csak négy, vagy jobban mondva negyed fél van. Az övé is szívbaj volt.

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak szólt.

7.

Édes Károly Öcsém!

Ennek a bolondos dolognak lényegére nézve tisztában vagyunk. Hogy eddig már vett soraimból meggyőződhetik: mikép kedélyem hangulatának változása, saját jószántomból s nem most kapott levele következtében történt: azon nagyon örülök. Így, ha nem mulatságos, de fesztelen s kényelmes leend e dologban még néhány szót váltanunk. Azért eme válaszom: melyben hogy sok igaz s megczáfolhatatlan van: Károly Öcsém Maga is meg fog győződni róla.

Tökéletesen elhiszem szavai után: hogy a cikk (???) alatt nem volt a *világos utasítás*; de még egyszer s utóljára hivatkozván arra: hogy beteg, ideges, feledékeny ember vagyok: most hideg vérrel körülnézve ezeket a dolgokat: úgy érzem s gondolom: hogy tán egyenes utasítás nélkül is érthető lehettem volna. Mert

a) Ugy nem sokra vittem 20 év alatt dolgomat az irodalomban, ha ama pongyola, sőt lompos irályból, melyen ama dolog írva van: még az sem tűnik ki: hogy nem a közönség elé van szánva. Ilyen kifejezések: *oda bízom; én vagyok a bűnbak; keze szenyjét rajta hagyta* sat. Azután ha cikket akarok írni a nyilvánosság elé, egy kicsit jobban megrágom minden tekintetben. Külirályra mint az argumentumokra s még a terjedelemre is több gondot fordítandok. Ez nem akart egyéb lenni: mint háló kabátban, csibukozva való befordulás egyik barátomhoz néhány bizalmas szóra. Ez megjárja, de így a közönség elé lépni, az utcára menni: nem lehet.

¹ Bérczy Károlyra vonatkozik, ki a Petőfi-féle Tízek egyike volt. (Vadnay Károly bejegyzése.)

b) Persze hogy a Fővárosi Lapok számára, mely lap az ösmertetést közölte, küldtem az íratot, de csak bizalmasan, privátim; s azt jegyzem meg a következő idézett kifejezésemre: hogy „*közölje Károly Öcsém a szerkesztő- és ismertetővel is*”, mikép nálam az *is* hiányzik, és így csak az azokkali közlést kértem.

c) Ha kinyomatását akartam volna: mi szükség volt a Nefelejtsek is megküldeni? hiszen a másik lapból olvashatta; igaz-e? és csak van jól dolgom: hogy ily gyermekséget *egyszerre két helyen* nem akarok nyomva látni.

d) „*Mit s mennyit akarok e jegyzetekkel? legjobban kitetszik magából az iratból.*” Szent való. Itt mentségem van, még pedig dönthetlen. az az magában a cikkben van az utasítás: hogy nyilvánosság elé ne kerüljön, mert „*az czéltalan volna e rendkívüli időben*”. Azután a firma végén: *Odabizom nem közölni vagy közölni a két, még érdekelt férfiával a szerkesztő- s ismertetővel.* Mi szükség lett volna e kérésre: ha a kinyomatást akartam?!

Kedves Károly Öcsém! igaz hogy én félek a nyilvánosságtól, hová való többé nem vagyok. S megtanúltam: hogy ne firkáljon az ember, mindön már agonizál

Aldort én nem vádolom legkisebb bántó dologgal sem. Tessék vele közölni e sorokat.

Még egy számár körülményt. Mikor ezekkel a dolgokkal vesződöm, boszankodom: hogy vagy nem értettek, vagy érthetővé tenni magamat nem sikerült: kapom Pestről, Losonczy Gyula, — a Laczi fiának, másod évi jogásznak, egy orvostan hallgatóval aláírt levelét: melyben tudósítva s felszólítva vagyok: hogy miután ők „*Forradalmi Lant*” czim alatt Anthológiát szerkesztenek: küldjek verseket. Ez a bolondság megnevetetett!

Node Kedves Károly Öcsém! elég ebből ennyi. Szíves részvétét igen köszönöm s kérem: tartson meg abban addig, míg az Írás szerint a *hátra levő kevés idő, mely rövid, eltelik.*

Hanva, dec. 24. 1867

őszinte barátja s bátyja
Tompai Mihály

Boldog ünnepléseket!

Még egyet. Engem 2—3 évvel ezelőtt Simonyi vagyis megbízottja Miskolczon több alakban lefényképezett, a maga számára vagyis albumába is, nagyobb $\frac{1}{4}$ ivnyi alakban. Kérem Károly Öcsémet, tudassa meg: nem lehetne-e nála egy példányt kapni ebből? Azután csak egy pár szót róla a lapban.

Horváth Lajost igen szívesen ölelem; erélyes, meleg s baráti eljárásának fényes sükere lett; kérem neki megmondani.

Vadnay Károly megjegyzése: Tompa Mihály levele Vadnai Károlynak.

8.

Kedves jó Károly Öcsém!

Kegyed szivessége- s figyelmével a tulságig megyen. Az év elején, az előfizetők rajzása közt, az ezer meg ezer szerkesztői bajban rá-ér nekem minden kívánságomat teljesíteni. Igen köszönöm. Megkaptam teljes épségben az arczképet, de mivel a putnoki postán, mint az idezárt jegyzet mutatja, nem fizettem: küldöm Simonyinak az 1 frintot.

Az ívet, mely az egész regényt megmentette igen köszöni a feleségem. Azt mondja bizony soká lesz az, mikor ismét együtt vacsorálunk Miskolczon!

Boldog folyását a feltetszett új évnek s barátságos kézszorításomat.

Hanva, jan 6. 1868.

őszinte bátyja barátja
Tompai Mihály

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak.

9.

Édes Károly Öcsém!

Eddig, úgy hiszem közlőtte már Szász Károly barátom a pesti szépirodalmi lapoknak adott — szívesen adott — azon felhatalmazásomat hogy a 3 verset közölhetik. Azonban ha Károly valami okból még nem közölte volna Kegyetekkel: ne tessék anticipálni. Majd megteszi ő azt.

Nekem sok jó barátom van Pesten. Dolgaimat el is végzik, de különösen némelyekre bízni nem lehet, mert úgy végzi, hogy engem *zseníroz*; azt pedig nem szeretem. Kérem édes Károly Öcsém tudatni velem: Simonyi ezt a képet¹ nagyobbíthatja-e tetszése szerint vagy nem? Mily arányban? Azt én meg nem tudom; de ő a művész: ismeri a helyes arányt, ¹/₂-szer, egyszer, másfélszer vagy kétszer lehet-e? ebből válasszon, úgy, hogy a *kurta mell-kép aránytalanul széles ne legyen*. Tehát úgy lenne jó.² 12 darabot kérnék, gondolom: nem igen lesz borsos úgy 6 forint körül v azon felül.

Még egyet. 40 szót akarok hirdettetni valamelyik politica lapban. Melyik legelterjedtebb e tekintetben, mert-most nem tudjuk: Mennyi a Szemere Miklós — szegény Muki bácsi! — az olvasók közt? Mennyibe kerül, 1—3szor? apró (petit) betűkkel?

Ugy! Szép, igen restelem hogy még nem *jegyeztem fel* Károly

¹ Tompa feleségének a Képes Irodalomtörténet II. k.-ból ismert fényképe. K. L.

² Tompa lapalji jegyzete: Ha van különbség a munka közt például az üveg miatt a legfinomabb kell.

Öcsémet a *képesítendők*¹ sorába (Már e perczen megvan), de Pesten, még 12 ember nem kapott, mert elfogyott, pár nap alatt küldöm.

Hanva, mart 1868

szerető bátyja s
barátja
Tompá Mihály

(azt hiszem még néhány
napig, azután senki
és semmi!)

Tessék ezt az írást megnézni,
mi ez? 80 éves emberé, pedig
szemüveggel történik.

UI 1. Ilyen gömbölyű keretben — aránylag nagyobbban — legyen az arczkép. Nem gondolnám mit főlebb említék hogy az üveg határozna, de a papír finomsága tán igen.

Szoval becses tudósítását kérem /varom. Ugy is felelni kell egypár pontra

— 2 A kép *lehető nagysága* alatt nem valami mell-képet vagy nagy falon függőt értek, nem is álbumba tehetőt (már kis albumba) hanem csinos, (falra is allható) de inkább varro, könyves asztalon. Az üveg tehát nem határozhat, csak a papír; — tehát ne legyen mint mondám igen vastag széles és karcsu természetesen a termetet szolgálni nem lehet valami mutatót kernek és szíves tudósítást.

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak.

Az említett sürgönynek 1868. ápr. 1-én Rima-Szombaton feladott szövege is megmaradt Vadnay Károly gyűjteményében, hivatalos „táv-írássati” lapon (a hivatalos jelzések mellőzésével):

Fővárosi lapotnak Pesten nyilatkozat.

Iroi jogomon felhatalmazok minden lapot, melynek kell, három utolsi persem kiadhatasára.

Kéziratom masolata szépszál leend.

Tompá.

Zusatz. „utolsi persem” lehet *utolsó versem*

(A távirat romlott szövegének magyarázata, hogy a távíró hivatalnok Pesten is német volt. K. L.)

10.

Édes Károly Öcsém!

Köszönöm a lap szíves megemlékezését. Szorítsa meg érettem az Abrányi kezét. A versek maradhatósak az bizonyos. Még egyet: először mi magunk: Károly és én adjuk ki hirtelen, mellékletben, nem lapban, azután a lapok is nyomassák tetszésök szerint, *de* addig ne, míg magunk túl nem esünk rajta.

¹ T. i. akiknek arczképét megküldi. V(adnay) K(ároly).

Ezt a jegyet — megnézván a gyönyörű tartalmat rajta — tessék Károlynak átadatni.

Hanva, Mart végén

a végsőkben.

1868

szerető¹ bátyja

s barátja

Tompa

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak, utolsó három költeménye tárgyában.

Szemere Miklós levele Vadnay Károlyhoz.

3. Feb. 868.

Vadnay Károlynak, Szemere Miklós!

Nem tudom említendi e ön nyilvános válaszában a „bírósgót”? ha igen, — e pontra akkor fogok felelni. — Az „egy hét történetéről” csak, hát erre nyilvánosan szólíttatom fel, tenném a kijegyzést, — nehogy az olvasó közönség azt vélje: passióból nyújtom olly végtelenre e köztünk fennforgó kérdést.

A kellő helyek kijelzése, kijegyzése, nem történhetik meg oly hamar, mint ön tán várhatná; mert egy az, mult év közepétől óta folytonos, pár napig is ritkán szünetelő betegeskedésem olykor négy öt napra is ágyba szegez, más az Szokoly lapjából sok számom hiányzik, rokonok és nem rokonok közt bújdosva. Az e számok kijegyzésére tehát, valamellyik pesti ismerősömet kérendem föl.

Nagyon fájlalom a mindhármunkra nézve oly kellemetlen esetet. S ha tudom hogy azon vers a — „lukai pap”, szóval hogy már nyomtatásban régebben megjelent verset közölt Szokoly lapja, s emmi esetre sem szállalok fel, — nem tudva azt, s olvasván megrovatásomat a M. Újságban, igazolnom kelle magamat. Szokoly azt írja magánlevelében, hogy elküldte nekem lapja e számát, — nem kétkedem szavában, de hozzám el nem jutott; maig sem láttam azon számot, másoknál sem, mert egész télen át sem voltam ki a szobából, sőt azt se tudom: van e közelszomszédim közt vagy egy előfizetője a H. s Küldnek?

Lám, milly nem is vélt csekély eset (t. i. hogy *nem* tudtam, mi féle vers az?) hoz galyibát az ember fiára, s emel válaszfalat, s olykor örökre, — azok közé, kik szerették egymást.

De hogy miért csak ellenem a sok harag, szemrehányás,? s miért hallgatás azok irányában kik felszóllalásomat *meg előzték*, azt nem értem. Ha szinte más szavakkal is, de lényegben ugyanazt mondták, mint én. E kifejezés „a p. napló kegyét nem ok nélkül bíró Hazánk s Külföld”, avagy ez: „a’ multra nézve *nem áldozhatjuk fel* a Hazánk s Külföld-et” (csak emlékezetből idézván, lehet hogy nem szoról szóra hüven emlékezem) nem ugyan azt mondja e mit én mondtam?

¹ E szó helyett előbb ezt írta: oszlandó; majd aztán ezt átírta. K. L.

Ön célját, lapja azon számának hozzám küldését illetőleg, elismerem hogy hibásan értelmeztem, — bár most sem tudom megfogni, hogy bár mely lap mindazoknak, — azon százzamenő egyénnek, kit meg ró, czáfol, vagy meg küldhesse, s küldje lapja azon számát melyben említés van rólla.

A „rossz poetá”-ról sem szólnék, ha ön sem szólna rólla mostani levelében, más magyarázatát adva azon kifejezésnek. Nem megtámadom önt, csak czáfolom; beszéllvén az én tellyességgel nem haragvó lelkem következőleg: — épen abból, hogy a poeta felhozása ott, a dologra semmit sem tartozott, s még is felhozott, világos, hogy szándékosan akarta ön megdöfni a vén poetát. Ha nem, akkor olly ügyes gyakorlott fogalmazó mint Vadnai Károly, még ha kívánta volna is a tárgy, — egészen másképp írta volna. Nem talál ön e' hazában emberre, ki azt másképp értette volna, mint a hogy azt — Vadnai Károly akarta értetni.

Császár Ferencz magyarázata még mesterségesebb volt, mellyel a Tompára — nem tudom miféle neheztelése következtében dobott sarat illatos kenetre magyarázta, t. i. ezt írta Tompáról, és pedig már a' Nép-regék v versei első kötete megjelenése után: „Tompá most már jobb verseket kezd írni.” Miska barátunknak ez zokon esvén, tudatta Császárral magán levelben, — Császár hogy nevetségessé tegye Miskát, mindenkinek mutogatta a' levelet s amely előbbi szurást (NB. lapjában volt ama szurás] így magyarázta: „Különös, Tompa neheztel azért, mi méltánylására volt mondva, hiszen ama megjegyzésnek az volt értelme hogy Tompa mint költő napról napra emelkedik, hogy most már *még jobb* költeményeket ír.” S akadtak oly rövid látók (s köztők szegény Erdélyi) kik nagyon megrótták — Császárt? nem! — Tompát. „Milly hiú — úgymond — Császár dicséri, s ő még többet követel.”

„Nevetségessé lettem Petőfi ellen irt ironikus versemmel?” — Tompa, s mások, ezt ép ellenkezőleg tudják. Hosszu historia, különben érintettem volna ezt is. — De ön ebben is célját érte, mert a ki nem tudja, s hány lehet ilyen, mennyire de mennyire méltánylom én Petőfit mint költőt, az hihette ön gúnyából, hogy én *kicsinylém* Petőfit mint költőt, s ez tett „nevetségessé”.

Toldy Ferenc levelei Vadnay Károlyhoz.

Pest, január 3/72.

1.

Igen tisztelt Tekintetes Úr,

Szíves felszólítására szerencsém van válaszolni, hogy hasonló szívességgel szándékozom a Kd nagy kedvességű lapjához hozzá járulni. Lelek-e egyelőre valami abba illő tárgyat, nem tudom; de csak derüljön ismét ránk a kedves tavasz és nyár, amikor a zöldben élni, s kedv és erő inkább szolgál, tervezett Emlékrajzaimból egy és más motívumot

kikapok (tudniváló nem annyira magamat, mint a leélt kort és kortársaimat illetőket) s igyekszem olyakkal kedveskedni.

Maradván a többiben
a Tekintetes Úrnak

alázatos szolgája
Toldy F

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak, mint szerkesztőnek.

2.

Páva Sziget jún. 7. 1872.

Tisztelt Tekintetes Úr,

Ön Emlékrajzaimból kívánt egy szakaszt. Nem tudom, jól választottam-e? Elég fontos-e egy gyermekélet, hogy abból valami a nagy közönség elibe terjesztessék, kivált — míg élünk! Nem unalmas-e neki az, mit az író — persze saját álláspontjából — fontosnak tart? Nekem e szakasz életemnek némi tekintetben legnevezetesebb évét beszéli: vajon érdekelhet-e az mást is? Csak az bátorít vele Önt megkínálnom, mert egy-egy korfestő vonást találok a képben. Aztán jól esik reménylenem, hogy lesz oly olvasó is, ki kegyeiletem tárgyai iránt részvétet érzend.

Másszor viszont másokról szóljunk, nagy dolgokról és nagy emberek. Mert ilyeket is ért és ilyekkel is élt a Kegyed Emlékrajzírója. Szíves tisztelettel

T. F.

Vadnay Károly megjegyzése: Toldy Ferenc a „Fővárosi Lapok” számára e levéllel küldte meg Vadnai Károly szerkesztőnek egy emlékirati munkáját, élete amaz emlékezetes évéről, melyben tanuló-korában Czegléden magyarul jól megtanúlt.

Bernát Gazsi levele Vadnay Károlyhoz.

Pest, aug. 23. 1872.

Kedves Barátom!

A Petőfy házvételhez néhány fillérrel én is ohajtók járulni. Kevesből keveset.

Ez ide mellékelte ezüst alkotmány tavaly még csak egy árva hatos volt, hanem addig czirógattam és ölelgettem, míg tallerrá nőtte ki magát. Ezt küldöm.

Szívesen adom, mert az ihletett költő működése előttem oltári szentség.

tisztelő barátod
Bernát Gazsi

Vadnay Károly megjegyzése: A „Fővárosi Lapok” felhívást adott ki a kiskörösi Petőfi-ház, a költő születési házának megvételére, a mi

később meg is történt. Az örökké humorizáló Bernáth Gazsi, noha szegény volt, mint a templom egere, egy tallért küldött e célra, Vadnai Károlyhoz, a túl-oldalon olvasható sorok kíséretében.

Arany János levele Vadnay Károlyhoz.

Tisztelt barátom uram,

Szerkesztő úr!

Betegségből lábadozva, eszembe jutott a hellén mondat: „áldozz a gráciáknak!”

Ez a versecske szintén múlt nyári termés; megvolt hát már, mikor tölem becses lapja számára költeményt kért, de nem adtam oda, mert akkori „diadalaim” közepett nem akartam oly hangot hallatni, melyet az érdeklettek *kihívónak*, támadónak vehettek volna.

Őn látni fogja, hogy nincs benne semmi támadás, senki ellen, csak egy lelkemből önként felszakadt fájdalmas szózat, annak láttára, hogy újabb költőink a nép-nemzeti nyomokat kerülve kerülni látszanak, s bizonyos cosmopolitiságban tetszelegnek.

Azt hittem, hogy a költészet nemzetiessége mellett kötelesség s legillőbb felszólalni nekem, ki még ez irány utolsó Mohikánjakép a földön járok.

Ha ön e kissé vastag ecsetű költeményt lapjába alkalmasnak s közönségére nem visszataszítónak véli: szíveskedjék közleni.

Öszinte jóakarattal való

tisztelője

Arany János

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlyhoz írt levél, melynek kíséretében Arany János a „Kosmopolita költészet” című költeményét a „Fővárosi Lapok” számára beküldte. (Megőrizte s mellékelte a levélhez Arany eredeti kéziratát.)

Vajda János levelei Vadnay Károlyhoz.

1.

Kedves Károlyom!

Kérlek add e levelet a Föv. Lapokba.

A mi engem illet, azon vagyok hogy politikai működést kerülve, ártatlan hivatalt kapjak, de nagyon nehéz az előbbi kerülnöm, mert ha észrevétem, hogy nincs kedvem a rendszert védeni tollal is, és a politika terén nem akarok „kötélnék állani” — majd a hivatalocskát sem adják meg.

Ha mindezen csodálkoznál, megsugom neked, hogy én itt létem óta a legszélsőbb, dühös, paprikás, sujtásos magyarrá lettem; s azt tartom, hogy a magyarnak hibái is többet érnek a német erényeinél.

Ha megkapom a hívatalt, visszatérek a szépirodalmi működéshez. Isten veled.

barátod
János

Vadnay Károly megjegyzése: Vajda János levele Vadnai Károlyhoz Marienbadból a hatvanas évek elejéről.

2.

Kedves barátom!

Mint igen jó barátomnak küldöm itt e darabot, melyről már Röhicson szoltam. Kérlek nagyon szépen, mielőtt elolvastad senkinek ne mutasd, de még ne is szólj felőle. Mert ha netalán te oly rossznak találod, hogy semmi esetre előadhatónak nem vélnéd: hát akkor jobb, ha senki nem fog tudni róla. Szembajom miatt csak szórványosan néztem át; ha elfogadtatnék, még újra átnézném s javítanék rajta itt-amott. Égető kíváncsisággal várom véleményedet. Mert én magam még most úgy vagyok vele, hogy nagyon szorongok miatta s félek, hogy oleum et operam perdidi. Ez pedig ugyan nagy csapás volna rám — pénzügyi szempontokból is.

Néha igen rosznak látom, néha meg azt gondolom, hogy hát ha mégis? — tán csak az én igényeim tulmagasak, s abból, hogy nekem nem tetszik, még nem következik hogy a közönségnek se tessenek. Én mindent Fausthoz és a shakespearei remekekhez mérek s ezekhez képest persze hogy nyomoréknak látom szülöttemet. Csak abban bízom, hogy a darab inkább szinpadra való (ha való) mint olvasni, 's talán azért is elő lehetne adni, hogy a közönség valami szokatlanabb levegőrétegre jusson egyszer.

No de mind hiába — már isten neki. Csak arra kérlek, *mielőtt* elolvastad, ne szólj felőle senkinek. Ha azonban netalán olyannak találod, hogy elfogadhatod ez esetben szabad a vásár, akár beadhatod a választmányynak; hiszen — le comité c'est toi.

Tűrelmet kívánok az olvasáshoz; a jó akaratról meg vagyok győződve.

Üdv neked!

Bikol, october 27-én

híved
Vajda János

Nem kívánom, hogy választ írj. E hét végén otthon leszek. Az esetben, ha véleményed kedvező, legkellemesebb meglepetés lenne rám nézve, ha lapodban irnál valamit, melyet én (mert ide is jár) egy kezdő poeta feszültségével fogok kezembe venni és keresni benne az ítéletet. A hallgatás lesz az — elítélés. Egy második, újabb darabon mindenesetre tökéletesebb lenne. Ha két hétig sem olvasok semmit lapodban, akkor aztán tudom, hogy baj van 's majd meglátogatlak, s átveszem a szerencsétlen kéziratot. De mondhatom, hogy nagy huzás-

nak venném nem annyira poetai ambíciómra, mint hiánylatos budgetemre nézve.

Vadnay Károly megjegyzése: Vajda János levele Vadnai Károlyhoz, kit — mint a nemzeti színház drámabíráló bizottságának tagját, — fölkér egy színművének előleges felolvasására, mely mű azonban színpadra sohasem került.

3.

Kedves barátom!

Itt a vers, azon kérelemmel, hogy senkinek át ne add, még fölolvadás után sem, mely utóbbi barátságért fogadd előre is forró köszönetemet.

A mi a közlést illeti, nagyon szeretném ha a Föv. lap-ban jelenne meg, a fölolvadás utáni napon. A vers, mindazok ítélete szerint, kik olvasták, igen jó, de nekem erről nem szabad szólnom. De talán hivatkozhatom arra, hogy miután 3 évben egyszer irok, ritkaságánál fogva üzleti szempontból véve is jóval magasb díjt lehetne érte adni, mint a mi most divatban van. Én ugyan még kívüled ez iránt egy szerkesztővel sem beszéltem, mindazonáltal már most is jobban szeretném, ha nem kellene egygyel sem beszélnem, készebb megelégedném sokkal csekélyebb honorariummal, mint azon összeg, melyet említettem, irodalmi viszonyainkat nem ismerve. Azt hittem, hogy 20 ft oly összeg, melyet megadhatnál. Ezuttal tehát csak az iránt kérek egy sor választ, hogy megtartod-e a verset e föltétellel a F. L. számára? — a minek valóban igen örülnék. Megjegyzem azonban, hogy a pénzt azonnal kívánnám, hogy egy dologért kétszer szót tenni vagy járni ne kelljen, hanem legyen teljesen bevégezett ügy, melyre többé ne gondoljak.

Szervusz!

hived

Vajda János

Vadnay Károly megjegyzése: Vajda János levele Vadnai Károlyhoz, egy a Kisfaludy-Társaság ülésén felolvasandó költeményéről.

4.

Kedves Károly!

Kérlek, olvasd föl e versemet ma a Kisfaludy társ. ülésén. Mert ha nem vállalkozol, akkor meg lehet, hogy le marad a napi rendről. Már kevés az idő hogy valakit fölkérjek. Remélem megteszed. Ha ott-hon léssz 4—5 óra közt, elmegyek hozzád, hogy együtt elolvassuk.

Ez a vers a holnapi Napló számára van megírva, talán levonatot adhatok vagy küldhetek is estére.

Ne add ki senkinek, mert Urváry már kifizette.

Üzend meg, bizhatom e, hogy fölolvasad? És hogy el tudod e olvasni, nincs e kételyed valamely szó iránt? Ha nincs, akkor tán nem is zavarlak délután.

Kedves Karikám, olvasd föl — és pedig szépen, hatásosan, ez a vers megérdemli —
Üdv!

híved
Vajda János

Vadnay Károly megjegyzése: Vajda János fölkeri Vadnai Károlyt egy költemény felolvasására a Kisfaludy-Társaság körében.

Pulszky Ferenc levele Vadnay Károlyhoz.

Kedves Barátom!

A szobalányok és szakácsnék itéletére többet adok, mint a' tudósokéira. Tudom s örülök annak hogy ezek, a' mint a' lapokat a' postáról a' kisasszonynak haza viszik, útban mindig bele néznek a' fővárosi lapokba, soha a' közlönybe, ezért nagyon becsülöm lapodat, 's inkább oda adom cikkemet mint a Honnak.

„Charle / De Lina / “ L'orfèvrerie cloisonnée” ez a szabatos czim, Blackie jól van olvasva

Baráti kézsorítással

Pulszky Ferenc

Vadnay Károly megjegyzése: Pulszky Ferenc egykor a „Fővárosi Lapok” szerkesztőjét: Vadnai Károlyt így mutatta be egy külföldi vendégének: „Olyan napi lapot szerkeszt, melyet olvas a királynénk, olvasnak az előkelő delnök s egyszersmind „a szobalányok és szakácsnők kedves lapja.” Nem sokára a szerkesztő fölkerlte, hogy egy iparművészeti felolvasását adja közlésre a „Föv. Lapok”-nak, ha nem röstel szobalányok és szakácsnők lapjának írni. E tréfás megjegyzésre vonatkozik a fentebbi válasz, mely Vadnai Károlynak volt címezve.

Közli: KÉKY LAJOS.

SZIGLIGETI EDE LEVELEI.

(Első közlemény.)

Szigligeti Ede leveleiből már eddig is több darab került nyilvánosságra. Hellebrant Árpád az Akadémiai Értesítő 1914. évfolyamában a Toldy Ferenchez írottak közül 11 darabot tett közzé. Rakodczay Pál Prielle Kornélia élete és művészete c. munkájának (1891.) függelékében három levelet közölt. Két másik, ugyancsak Prielle Kornéliához írt levél az IK. 1908. évfolyamában olvasható. Ebben a folyóiratban jelent meg az utolsó közlés is, 1925-ben: Szigligeti levele Jókai Mórhoz.

Vértessy Jenő a Magyar Könyvszemle 1914. évfolyamában ismertette a Nemzeti Múzeumban őrzött Szigligeti-leveleket, keltezésük és tárgyük szerint; ez a gyűjtemény azóta több jelentős darabbal gyarapodott. (Egy viszont el is kallódott!)

Az alább közölt levelek két csoportra különülnek. Az elsőbe a családi vonatkozásúak tartoznak. Mindmegannyi becses forrás drámaírónk életrajzához: derős fényt vetnek jellemére, munkás életére, családi körülményeire. A másik csoportot a szorosán vett irodalomtörténeti tárgyú levelek alkotják. Ezek sok érdekes adatot szolgáltatnak a magyar dráma- és színháztörténeti kutatás számára.

Szigligetinek Toldy Ferenchez írt levelét a Magyar Tudományos Akadémia, a többi a Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtárának kéziratára őrzi.

Szigligeti Ede levelei feleségéhez.¹

1.

Kedves Fánim!

Pént. dél. 4 órakor (1861).

Éppen most érkeztem meg. Itthon semmi baj, kivéve, hogy pénz nincs — Két derekat küldünk mint igen sietőst, a 3dik ruhát majd a pikével küldjük. Azért a Szegény ifjut lehet a bérlet végére halasztani. A Mariczi e derekat a ruhával egy ládába akarta küldeni, de fuvaros mind eddig nem találkozott, s ki tudja mikor találkozik azért küldöm inkább póstán a két derekat. Ha jól üt ki, s ott el vagytok elegendő pénzzel látva, küldjétek amit lehet, hogy azt a váltót ki egyenlíthessem egyébiránt a nélkül sem lesz baj, de holmi apró fizetéseket sürgetnek így a patikába kell 20 ftot, s cukorért, kávéért 40ft. fizetni s a darabomat Szathmáryné² betegsége miatt 2szor még nem adták, miből ezt ki fognáim fizetni. A gyerekek mind egészségesek, kivéve Aranykát, ki elrontotta gyomrát, de már ő is jobban van.

Irjatok minél gyakrabban, ha többet nem két sort minden előadás után hogy tudjam, mint megy dolgotok, mert igen nyugtalan leszek.

Holnap vagy holnapután, ha itt bizonyosabb leszek a dolgokról, írok.

Csókollak mindnyájatokat és mindnyájan

Jóska

Ha a levelet délig a postán külditek, másnap este de harmad nap reggel okvetlenül megkapjuk.

Küldjük a ruhát is.

Piquet nem okosabb volna ott venni?

Irjatok, mindjárt a postán öt nap mulva úgyis megkapjátok s azt a darabot a végére kell szorítani.

(A levél margóján) Ha megy a dolog, s tovább ott maradtok, a jutjátékkal ne siessetek, mert mint fülhegygyel hallám ajándékot készülnek adni.

¹ Sperling Franciska. (Meghalt 1893. július 14-én 76 éves korában.) Szigligetinek ekkor Kolozsvárott tartózkodott leányaival: Annával és Jolánnal, akik a kolozsvári Nemzeti Színház tagjai voltak.

² Szathmáry Dánielné Farkas Lujza (1818—1893), a haza legnagyobb „Mamája”.

2.

Pest, feb. 25. 1861

Kedves Fánim!

Küldjük a kívánt piquét és egy pár czipőt. A Tündérújakat írják szerepestül — pár nap múlva azt is küldöm. A posta délután érkezik oda, azért estve fél hatra mindig megkaphatjátok innen, ha sietős, nézessetek utána

Nyéky,¹ amire megérkeztem, más nap mindjárt beszélt velem a lányokról — hogy ő igen óhajtaná szerződtetésöket, de a budgettel még nincs tisztában sem a drámai személyzettel — attól, mondaná, sok függne. ha a régi tagok mostani fizetései mellett megmaradnának, akkor lehetőségessé válnék — s hogy én legyek rajta, hogy ne követeljenek — szóval nem mondott semmi bizonyost, határozottat, hanem biztatott — no de én a biztatásra semmit sem adok, s a tagok maradhatnak vagy mehetnek, én az egerfogóba nem megyek, hanem délben elmentem Károlyihoz,² s ő egyáltalában nem biztatott, azt mondván, már több tagot nem szerződtehetnek, Priellen kívül nem szerződtek senkivel, mert a cassa sat. — — hanem hiszen majd meglátja, ha lehet — A dolog ennyiből áll — itt semmi bizonyos — ígéret a Nyéky részéről.

Kérlek, a lányok irjanak mindjárt, mit játszanak, mi sükerrel — s van-e s minő kilátás? mi lett a bérletből?

Mind egészségesek vagyunk. Bognár Vilma³ elutazott Folinusznéval⁴ — s így az én darabomat 2.szor adni nem lehet. A Mariczi Folinusnétól egy szép broschot kapott.

Szerdán vigyázzatok, valami bajotok né történjék — ha lehet, maradjatok szépen otthon.⁵ Itt az éjjel meglöttek egy embert s többet megszurtak — miért? bizonyosan nem tudom.

Csókollak mindnyájatokat. A lányok ne desperáljanak, megvirrad még valaha —

Jóska

(A hátlaapon) A Marit s az ismerősöket tisztelem

Jóska

Igaz! Az előadott darabokat, melyek a miénk, kérjétek vissza — ilyen a Tücsök, Szerencse gyermeke, Romeo szerepestül. Jobb, ha nálatok lesz — ha csak készpénzül nem fizetik, mondjátok, ezüségtek van rá.

¹ Nyéky Mihály (1789—1862). a Nemzeti Színház bizottmányi tagja, intendáns.

² Gr. Károlyi György (1802—1877), a Nemzeti Színház mecénása.

³ Bognár Vilma Balázs Sándorné (1845—1904) kezdetben népszínművekben lépett fel, később jeles operaénekesnő.

⁴ Follinusz Jánosné Lukácsy Antonia (1828—1870).

⁵ A februári pátens kiadásának napjaiban állandó tüntetések, zavargások voltak.

3.

Pest, ápril 5 1862

Kedves Fánim!

Vilmától kaptuk leveleiteket. Mondá azon felül, hogy úgy vette ki beszédeitekből, hogy Báródon hosszabb ideig akartok mulatni. Ezt igen szeretném tudni, azért írástok meg, mikor jöttök bizonyosan. Hubai¹ még csak a nagyhétén indul Váradra, s a cursus elején alig fog vendéget föllépetni, s így erre mint bizonyos valamire nem lehet számítani. Itt még most sem dőlt el az igazgatóság ügye, de épen tegnap hallom Jókaitól, mint bizonyost, hogy Beniczkit² nem nevezik ki, s így alkalmasint marad a régiiben. Nyéktyt már többször megszólítám a lányok miatt; de ő mindig csak azt a választ adá, hogy előbb az itteniekkel akarnak tisztába jönni, s csak azután lehet újakról szó — az itteniekkel pedig még most sincsenek tisztában. Mily fondorlatok üzetnek itt, arról majd itthon szóval többet — annyit írhatok, hogy a mult két hó rám nézve a legkellemetlenebb volt minden tekintetben, valamint arról is, mily gyönyörű tervet koholt itt ellenem egy csomó firkász, melyek azonban megbuktak. Mit rejt a jövő? nem tudom — azonban, ha ez idén sem történik javunkra valami kívánatos, akkor komolyan kell hozzá látnunk annak biztosításáról.

Ha Egyeddel szólsz, mondd meg neki, hogy több hónappal ezelőtt írtam hozzá egy levelet, melyre választ mindeddig nem kaptam. A nála levő tőkéről, s annak ki nem fizetett kamatairól van szó. A tőkének már eddig nagy részének le kellett volna rovatnia, de sem tőkét, sem kamatot nem kaptam, kérem tehát írja meg, miként gondolja ez ügyet rendbehozhatni — mert nekünk erre jövőben multhatatlanul szükségünk lesz. A mult esztendő ránk nézve annyira mostoha volt, hogy (több) mint 7—800 forint deficitünk volt, melynek egy részét most kelle leróvnom, s a folyó évben csak úgy kerülhetjük ki, hogy hasonló deficitbe ne jöjünk, ha a Svábhegy kiadva, s Egyed tartozása teljesítve lesz. Junius közepe előtt tán két darabomat előadhatom, melyektől sükert várok — főkép ha a jutalmazottól a színházi tantiemet nem vonják meg, — mire nézve még határozott választ nem kaptam, de reménylem, ha a többi évben kiadták, ez évben sem vonják el — főkép miután a darabot mindenki dicséri, és semmibe sem kerül.

Vancsa ügyében Kazinczytól kaptam levelet, melyről majd itthon szólok, hoszas és boszantó volna megírnom azt a képzelhetlen czudarságot, mellyel becsületes öcsém emlékét gyanusítják — de hiszen majd felelek én nekik.

Kedveseim, ti ne aggódjatok, jó az isten, minket is segít — s még eddig mindig megsegített — ti csak szeressetek minket, s amennyire lehet, siessetek haza, mert mi epedve várunk.

Csókollak —

¹ Hubai Gusztáv (sz. 1825), vidéki színigazgató.

² Beniczky Ferenc (1833—1905), később a Nemzeti Színház kormánybíztosa.

Igaz, Dózsának¹ mondjátok meg, hogy én rajta voltam, hogy darabja még e hó elején adassék, 4-re ki is volt már tűzve, de a közben az Apraxin darabját rendelték adatni,² s így darabja husvét előtt nem mehetett. Az ügyvezetésben mi változás lesz, még nem tudom, se rajtam nem fog mulni, hogy mielőbb színre kerüljön, arról legyen meggyőződve — úgy Haray Viktor is.³

Jóska

4.

Kelet nélkül

(1866. július eleje)

Kedves Fánim!

Szerencsésen megérkeztünk tegnap este.⁴ Semmi sem veszett el, semmi sem tört el, még a ruhák is alig kívánnak vasalást. A színházi is, mintha egyik szegről átakasztották volna Pécsre Pestről — oly vidám mosolygó tekintettel néznek ránk egy piszkos szobában, mit itt ruhatárnak neveznek, de mit mi mindenfélével betérítettünk, hogy bajok ne legyen. Hanem a mi szobáink aztán a Nádornál csinosak, tiszták — kivéve hogy azzal biztatnak, hogy az én vaságyam plébából van csinálva, belül üres, abban aztán poloskák vannak, s az én vérem édes, kimásznak, megesznek, de be is hintették az ágyamat úgy, hogy assecurálva vagyok, hogy reggelig mind halálok halálával hálnak meg, s én ép bőrrel mehetek a próbára. Hanem az a másik szállás a színháznál⁵ — no abban egy német director lakott két hétig; meg mertem volna esküdni, hogy két esztendeig, oly ronda piszok, füstös, fekete — az ablakról még a kitámasztó vasat is ellopta, vagy eladta, vagy megette, mert ott a háznál egy korcsma is van — azt tönkre tette — csak 500 forint árát ettek meg contora. De azóta furcsa fogalma is van a színészetről — Szilágyi⁶ bement s kért egy pohár pálinkát — hát biz őt kinézték. Hanem a színház csinos kis színház, körülbelül olyan nagy, mint a budai. Díszletei is vannak, nem hazudok, de van 10 cortinája — hanem petroleummal fogják világítani — az aztán bűdös, s feketit is — én nem akarom hinni, de a világosító maga mondja, kiről meg a rágalom azt mondja, hogy azelőtt olajjal világított — ő — s azon haszna volt, míg így valami kereskedőnek csak kezelője. No de ez nem

¹ Dózsa Dániel (1821—1889), a Kolozsvári Közlöny szerkesztője, író. A *gyöngédség diadala* c. énekes színműve Bayer József szerint nem került színre. (A magyar drámai irodalom története, II. köt. 1897. 298. l.)

² Apraxin Júlia Országgyűlési beszéd c. vígjátékát 1862. április 7-én mutatták be.

³ Haray Viktor (1818—1881), színész, író.

⁴ Szigligeti 1866. júliusában egy alkalmilag szervezett szintársulattal Pécsen és Székesfehérváron rendezett előadásokat. (Lásd Pesti Napló 1866. augusztus 3.; Fővárosi Lapok 1866. 148. és 180. sz.) A társulathoz tartozott Prielle Kornélia és Szerdahelyi Kálmán, valamint Szigligeti két leánya: Anna (Nina) és Jolán.

⁵ Notabene, annyi eszem volt, hogy nem tartottam meg, hanem a community vette ki Casinonak.

⁶ Szilágyi Béla (1836—1899), színész.

annyira a mi bajunk — mert mi meg fogjuk látni, ha lesz közönség; hogy a közönség mikép lát minket, az nem a mi bajunk.

Hanem ezt ne hogy valami újságírónak megmondd, vagy megmutasd, fogadok, még úgy tesz ki, hogy láthatatlanokká lettünk — a másik pedig ebből már azt találja következtetni, hogy meg is szöktünk — a harmadik pedig, hogy vissza sem fogunk többé jönni! — Minden jól van, ahogy van — Mindenütt csupa szíveség, csupa jó akarat. A Casino Elnöke, kit én egy öreg régi elhízott táblabírónak hittem, — egy Párisba is beillő csinos 30 éves fiatal férfiú. Hanem a koszt itt a Nádor fogadóban nagyon drága, — mint a pesti fogadókban — pedig 6 krajczárért annyi meggyet lehet kapni, hogy a két lány vacsorára harmadát sem birta megenni — pedig spanyol meggy — s még Borcsa is jól lakott belőle. Hanem képzeld, a kávé ma felhozatva 30 x, de nem ám mindnyájunknak, hanem egy portio — a reggeli 96 x volt. Holnap mindnyájunknak sem fog kerülni 20 xba — a tej icczéje 6 x, a fogadóban egy pohár 18 x volt. A koszt miatt az asszonyok már 15 consiliumot tartottak,¹ s holnap fogják elvégezni, hogy egyenek-e vagy csupa gazdálkodásból az evés helyett valami új módit találjanak ki. Paulainé abban a véleményben van, hogy a szobába hordat speizczetli szerint — Némethné — negyed magával van — s ő azt véli, tán le kellene az étterembe járni — Nina azt véli, hogy nekünk három féle is elég volna — Jolánnak nincs véleménye, hanem jó étvágya — lehet is, mert ma reggel mindhárman Hunyadi vizet ittunk, mert itt a fogadóban kevés a szék — az én szobámban sincs egynél több. Ez az itt nevezett három familia a Nádornál lakik. Ez a legelegánsabb fogadó — a nagy térre nézünk ki, onnan pedig messze a kilátás — gyönyörű tájakra. A levegő pompás. Az esső mindennapi — én valami Director-nál járván, — mert a diákoknak tiltva van a színházba járni — elég az hozzá, az esső utol ért egy paraplis bolt előtt — vettem egy esernyőt s nem áztam meg — azt a rongyosat otthon nektem adom, jó lesz nekem az új is. A bérlet 1.200 forint — sok! Publicum lesz sok — Taps? Holnap meglátjuk. Imádkozzatok, hogy a koszt olcsóbb legyen, különben mind megesszük a duplagaget. Csókollak mindnyájatokat. A méltóságos úrnak is irtam. De azért te is üdvözöld nevemben — a Sprechit is. A méltóságos úrnak mondd meg: hogy jöjjön ide, itt nincsenek Vadnaik — sem — hm — hm —. Itt mind fenéki tejfel. Jó éjt.

Jókainénak mondd meg, hogy az urát köszöntetem, s hogy itt csupa lakodalom van — de ezt nem úgy kiáltom oda, mint Dobó Katiban a török basa híveihez, hanem hogy igazán.

5.

Kedves Fánim!

Kelet nélkül.

Kérlek, ezen tudósítást² irasd le Kincscsel s kérem, hogy vigye

¹ Table d'haut 60 xrért akar adni 4 félét

² A tudósítás nem jelent meg — a lapok akkor a háborús eseményekkel (Königgrätz, Lissa, Custozza!) voltak tele.

Királyi Pálhoz, ő bizonyosan közölni fogja a Naplóban, csak mondja, hogy én küldöttem. Mi hála Isten egészségesek vagyunk, Halloom, hogy Jóska¹ rosszul viseli magát, csak mondd neki, hogy ha haza megyek, lerovom a számadást, de meg nem köszöni. Most mikor inkább kellene igyekeznie, hogy a vizsgát becsülettel állja ki. Ha a tanulás és becsületesen való bánás nem tetszik, majd magának tulajdonítsa a következt. Én ugyan a háznál sem fogom túrni, ha meg nem jobbitja magát.

A lányok nagyon tetszenek; tapsolják, kihívják, de játszanak is jól. Az egész nagyon tetszik, s a színháznak becsületére válik. A Casinóban megvendégelték a társulatot, hol persze én voltam a nap hőse, a praeses. A lányok ketten már kaptak 140 ftot, én 58-at, de tudod, hogy már 40 forint deficittel jöttem ide, s ebből bajos kigázolni, de tán ezt leróvhatom, ha ezentúl is így megy. Goldschmiedet nógasd a házbér végett.

Mindnyájatokat ezerszer csókolunk

Szerető férjed
Jóska.

Szigligeti Ede levele Szigligeti Máriához.²

Kedves Marim!

1876 V/3.

Tegnap írtam és küldtem egy levelet hozzátok, melyet eddig hihetőleg megkaptatok. Ma kaptam leveledet s arra válaszolva írok. A pénz 16án elküldöm Ferihez³ utánvétellel Simándra czimezve. Nem tudom, jó lesz-e?, ha nem, akkor ird meg, hogy czimezzem? De a pénz ne zsenirozzon — a mama azt izeni, maradj a meddig kedved tartja. A mama a kis fiút illetőleg izeni, hogy az nem baj, ha hámlása is van; de a Mariékhoz most még ne vigyék a kis fiút, mert a Mariék gyermekei mikor itt keresztülmentek, erős számarhurutban szenvedtek, s az ragadós, még a betegség után két hónapig is, azt mondja Fejér doktor. Tehát jobb óvakodni, mint később panaszkodni. Én meg azt kötöm a Jolán szívére, hogy általában meg ne engedje senkinek, hogy a kis fiút valaki száján csókolja meg — de semmi szín és ürügy alatt — mert a mi egy felnőtnek nem árt, a gyermeknek halálos betegséget hozhat. Ez legyen a regula. A kis Károlyka⁴ szegény ma is úgy van még mint tegnap — most jeget, kristirt adnak neki — az némileg enyhíti — van némi, de kevés remény hozzá. A Ferike⁵ mindig Bécsben van — Doppler itt volt, azt mondja, hogy rendkívüli a haladása — senki sem mondja, hogy nem született német, mikor szerepet mond — nagyon szorgalmas. Augusztus vége felé, vagy szeptemberben jó haza egy hétre, már amint szerző-

¹ Fia, Szigligeti József (1851—1889).

² Legidősebb gyermeke, született 1840-ben.

³ Hutiray Ferenc, Szigligeti veje, Szigligeti Jolán férje.

⁴ Unokája, Törs Kálmánné Szigligeti Arankának (meghalt 1927. nov. 21-én) gyermeke.

⁵ Leánya, Szigligeti Ferike, később Mudrony Józsefné, majd Faltay Lászlóné (meghalt 1901. augusztus 30.).

dése sept. vagy octoberben kezdődik, hogy ruháit rendbe hozza. Van engagementje — válogathat. Baselbe 600 frankra hívják 8 hónapra, aztán Hannoverbe megy udv. színésznőnek. Mindnyájan mindnyájatokat csókolunk

szerető apátok
Szigligeti.

Szigligeti Ede levele Szigligeti Annához.¹

Kedves Ninám!

Kelet nélkül (1862)

Leveléd, melyet ép e perczben vettem, nagyon megijesztett; azt írod, hogy Gyűrűből tartjátok az olvasó próbát. E darabot addig, míg Pesten nem adatott elő, az isten szerelméért elő ne merjétek adni, hisz úgy nekem és Fésüsnek² a legnagyobb bajt csinálnátok. A darabot mindjárt tegyétek félre, s elő ne merjétek adni. Paulainak³ Vazult szívesen átengedem. Csak irassa le. Neked küldöm a jövő szerdán itt előadandó *Istenhegyi székely leány*⁴ darabot jutalomjátéku, Jolánnak pedig a *Háromszéki lányokat* melyct most vasárnap fognak Budán adni — mind a kettőt megkapjátok febr. 9-ig. Van még egy eredeti darabom is, *A szegény árva leány története* ez tán február végéig színre jő — azt is elküldöm majd. A *Debreceni bíró* népszínmű is kész, most írják, s így Folinusz⁵ még husvétig kaphat négy darabot. De a Gyűrűt, a Gyűrűt elő ne adjátok, különben oly bajt csináltok nekem, milyennel még sohasem örvendeztetett meg a directio — semmi áron és semmi esetre elő ne adjátok, míg itt nem adatott, mi február vége előtt aligha meg fog történni, mert több eredeti darab van előtte. A mamát csókolom s a Jolánt — levelein jókat nevettem. Bognár Vilma szerződéséről semmit sem tudok, apja szerint ő 1200 ítot kér. A többivel jóformán még el sem kezdték. Komárominak, Rónainak fel mondtak, de nem hiszem hogy vissza ne vennék. Még semmi bizonyosat sem írhatok — Egy kis türelem! De a Gyűrűt valahogy elő ne adjátok vagy az Aranyparasztot, mert akkor nekem oly spectáklím lesz, amilyen egy hamar nem volt. Mind egészségesek vagyunk és csókolunk

szerető apád
Szigligeti

A Gyűrűt miután az igazgatóság már ki is fizette, s oly föltét alatt fordíttatta Fésüs álal, hogy ahhoz Fésüsnek többé semmi joga, csupán az itteni igazgatóság tudtával lehet előadni: ez tehát e nélkül

¹ Leánya. (1841—1908.)

² Fésüs György (sz. 1841-ben) jogi író, műfordító. A *Gyűrű* Birchpfeifer Sarolta drámája volt. Csak 1862. nov. 4-én adták Kolozsvárott. (Kolozsvári Közlöny, 1862. 629. l.)

³ Paulay Ede 1860—63-ban Kolozsvárott működött. A *Vazul* Szigligeti drámája volt.

⁴ 1862. január 19-én mutatták be a pesti Nemzeti Színházban; Szigligeti tehát a levelet január 10-e körül írta.

⁵ Follinusz János (1818—1881) színész, igazgató; 1860—1866 a kolozsvári Nemzeti Színházat vezette.

oly tett volna, melyért nekem iszonyu felelősségem és compromissiom történék.

**Szigligeti Ede levelei Szigligeti Jolánhoz¹ és férjéhez,
Hutiray Ferenchez.**

1.

Kedves Jolán!

8/VII. 871

Többet írnék; de naponként 7 órától 11-ig annyit firkálok, hogy legboldogabb vagyok, mikor semmit sem kell írnom, pedig te hihetőleg nagyon boldog vagy, ha engem is boldognak tudhatsz. Amit J-néről² írsz, az előre tudtam; nem új dolog, hogy gyöngédségét, neveltségét, s magas műveltségét ily szeretetreméltólag tüntesse ki. Úgy hiszem, bármily kis hely Füred, elérték egymás mellett. Irok egy jó szerepet: eljátszhatod valamikor husvét után. Ne gondoldj semmivel — szívd a jó levegőt, usszál, ha tudsz, s igyál vizet, attól nem fájul meg a fejed, s többet ér, mint ez a magasztalás, mit régi jó barátnédtól papádról kellett hallanod, ki téged folyvást apai gyöngédséggel szeret

Szigligeti

2.

Kedves gyermekeim!

Budapest, 1875 jun. 22.

Bocsássatok meg, hogy ily későn írok, s Jolánnak is csak táviratilag küldtem egy tarisznya csókot és köszöntést; de a mi kanczellistánk, Mari Aranykánál van, folyvást, én pedig mindenre rá érek a színháznál, de magán ügyeimben igen kevésre, a levél írás pedig rám nézve olyan örvény, melyet kerülgetek, s csak nagy nehezen ugrathatom magamat bele. Nagyon sok hivatalos levelet írtam, innen van bennem eziránt az a rendkívüli vonakodás. A Szultánt akartam le expedálni át is mentem a Kőbányára, oda is rendeltem Mihályt ebestül 4 órára — de se Mihály, se kutya! — Ma aztán reggel beállított maga, s elmondá, hogy a lóvasútnál várt; pedig én ismervén észjárását, oda is elkutyagoltam 4 óra után, de biz én ott sem láttam egyiköket sem — vagy hazudott, vagy nem tudta hányat ütött az óra, s akkor jött, mikor már én elmentem. Holnap az esti vonattal küldöm a lánczot, ha nem kell ott megkötni, valami jó alkalommal küldjétek vissza, jó lesz a kis utódnak, ki már is harap míg amaz jámbor mint a birka. Hála' isten, mindnyájan jól vagyunk. Még nem mentünk ki a Rákosra; kis mosás, nagy mosás, Ferike készülődése sat. mind oly fontos és nagy akadályok, melyet nem oly könnyű a mamának leküzdeni, hogy gyors cselekvése szánja el magát. A színháznál három is debütírozott, de együtt sem érnek egy fakovát. Eibenschütz³ tegnap lépett fel, de mintha ki-

¹ Leánya (1844—1916). 1875-ig színésznő.

² Jókainé Laborfalvy Róza.

³ Eibenschütz Mari Ditrói Mórné (1856—1939).

cserélték volna — most kevéssel több a semminél, se hangja, se kifejezése. Valami bágyadt, beteges Luiza volt — mintha némi modulációval az iskolai leczkét mondta volna fel. No de tele van az ég hegedűvel, s a jó színésznő csak úgy terem mint a gomba — némelyek bölcsessége szerint. De jó volna egy kis jobb pensio, hogy itt hagyhatnám ezt az egész cifra nyomorúságot — no de így túrnöm kell, míg Móricz¹ is bevégzi iskoláit. Kineveznek ugyan 4 évi szerződéssel igazgatóvá, de oly föltételt kötnek hozzá, mely mélyen sért — no de nem új dolog! Valóban a természet mostoha volt irántam, hogy rinoczerosszá nem teremtett. No de négy esztendő nem a világ, azalatt majd rendezem ügyeimet, hogy megszabadulhassak, s azt a néhány évet ami még lesz, nyugalomban tölthessem az enyéimmal! — Egyébiránt semmi bajom, tudod, hogy az isten jó kedélylyel áldotta meg szerető apátokat.

Mindnyájan csókolunk

(a margón) hová szorult: szegény Szigligeti?

Igaz ni! Júliusban okvetlenül nálatok leszek!

3.

Kelet nélkül.

Kedves gyermekeim:

Szerencsésen megérkeztem, de csak kilenczedfélkor. Most megyek ki majd Rákosra. A kedves erdőmester úrról nem feledkeztem meg, rögtön vettem két lámpát, bepakolják s még estve feladják a vasútra — e levéllel alkalmasint együtt érkezik. Pakolással 2 f 50 krba került, de ezt csak nagy vállatásra mondjátok meg, ha másképp nem akarná elfogadni, mert szívesebben küldöm presentbe.

Ezerszer csókollak
Szigligeti

Az ismerősöket mind szivemből köszöntöm.

4.

Kelet nélkül.

Kedves édes Jolánom!

A kívánt festékeket már ma elküldtük, eddig hihetőleg meg is kaptad. A mama épen itt van, a paradicsomot befőzni — s arra a nagy eseményre a képzelhető legszívesebb és szerető elfogadtatással várunk mint ebben nem is lehetett kétséged. Mindenesetre jobb lesz, ha te jössz ide, itt az anyai gond fog feletted örködni s abban a mi jó Ferink is megnyughatik. Nina még mindig vár s nem szabadult meg. Mari nálom van, s így vele az elmenetelről még nem beszélhettem. Mindhármótokat csókolunk

szerető atyád
Szigligeti

¹ Fia.

5.

Kelet nélkül.

Kedves Jolánom!

Küldöm a kívánt szerepet. A mama szerencsésen és egészségesen érkezett meg, mind a Rákoson vannak, csak én vesződöm itthon. A kis Kálmán is jól van ezidő szerint. A szája már nem fáj — nagyon nagyon kedves. A Nina még nem betegedett le, de a szegény Mari már ott van náluk egy hete. A Ferit csókolom, s kérem, hogy a vad-vesszőkről a főerdész úrral — kit szintén köszöntök — ne feledkezzenek el. — A Móricz mit csinál? — Itt ugyan nem a legjobbat hallom róla a vizsgákat illetően, de még nem tudom bizonyosan. A féle iskolakerülő frater volt — úgy szép örömet csinált mindnyájunknak — de amit főzött magának, nem tudom hogy fogja megemészteni.

Ezerszer csókolunk
szerető apád
Szigligeti

6.

Kedves Jolánkám!

Bizony későn írok, de annyi gondom, bajom, dolgom volt, hogy alig értem rá. A pénzt mindjárt elküldtem. Hogy Móricz adósságot csinált nem tudtam, különben mindjárt elküldtem volna. Ma ment Keszthelyre. Azt már megírta Károly, hogy lányuk született — neve még nincs. Mari még folyvást náluk van. A lámpát s a szeszt és joplit a mama csak hétfőn küldheti. Tudod, külön nem akarta küldeni, s a mama nem oly könnyen mozdítható, nála mindennek meg van az ideje. Amint írtad, számolunk rád, hogy ide jössz.

Mindnyájan csókolunk mind kettőtöket
szerető apád
Szigligeti

Budapest, oct. 2. 1875.

7.

Budapest, oct. 29, 1875.

Kedves gyermekeim!

Nem tudom, melyitek bontja fel a levelet, de fogadjátok a szomorú csapás hírét, mely Törzséket¹ érte, azon erős szívvel s az isteni gondviselésben megnyugvással, mely elviselhetővé teszi. A kis Kálmán, mint tudjátok skarlátban már huzamos ideje beteg volt, a himlő kijött — jobban is lett — de ez csak látszat volt, mert a mult éjjel húgymérgezésben hirtelen kimúlt — s egy örömmel kevesebb — s egy bánattal több fogja igen sokáig nyomni szíveinket. Isten áldjon, csókolunk mindannyian szerető apátok

Szigligeti

¹ Szigligeti Arankát Törs Kálmán (1843—1892) író, politikus vette feleségül.

8.

Kedves fiam!

Az isten éltesen, kívánok áldást szerencsét s minden képzelhető boldogságot, melyre jó szived, igaz hűséged és szelid erényeid valóban érdemesek. Szeressétek egymást, úgy mint mi szeretünk mind annyian. S bár távol vagyunk egymástól, de hidd, hogy névnapodon valamint mindenkor gondolatban együtt leszünk s örömeidet megosztjuk.

Szerető atyád
Szigligeti

Csókkold meg helyettem az én kedves Jolánomat s emlékezzetek reánk.

Bpest, 12/1, 75.

9.

Budapest, május 31. 1876.

Kedves gyermekeim!

Leveletek részben nagyon megörvendeztetett, hogy oly jól érzitek magatokat s meg vagytok elégedve. De a Feri baja aggaszt, tán chinint kellene használnia. A Mari hozasson pemete füvet a köhögés ellen, azt üzeni a mama. Azt a bizonyos bútor darabot a vasútra küldjük. Itt most javúl az idő. E héten még kimennek a Rákosra mama és Aranka. Kétliék otthon ünnepelnek s aztán mennek ki. Én az ünnepekre Sopronba megyek Szilvásiával csak kedden jövők haza. Mind egészségesek vagytok, s nektek is azt kívánva szívesen csókkolván a kis Andorral együtt maradok szerető atyátok

Szigligeti

10.

Budapest jun 20 1876

Kedves leányom!

Az isten éltesen és tartson meg azon meglegedésben boldogságban és szeretetben, mely kedves férjedhez és mindnyájunkhoz fűz. A kis Andor öröme, kiből te viszont találod örömet. Ezt kívánjuk neked, jó gyermekem, mindnyájan. Mari írja, hogy a kis Andor már nagy szemekkel nézi a világot s titeket — bár láthatnám, mert már itt létezik is nagyon kedvesnek találtam. Marit ha már nélkülözhetitek, küldjétek haza. A mire szüksége van, írja meg, s ne gondoljon semmivel, mindenről gondoskodva lesz. A Ferike miatt tegnap be kellett jönnöm a Rákosról. Amerikába hívják 8000 dollárra, s még egy jut. játékra. Nem tudja, mit csináljon, hozzánk írt, hogy tanácsoljunk. Én nem tanácsoltam e lépést — sok megfontolni való van. Oly messze idegenek közt — tengeri betegség! kivel menne? s van-e elég garancia? sat. sat. Irja, hogy másutt is vannak jó kilátásai szerződésre.

Nina, Aranka s a gyermekek a Rákoeon vannak — Törzs csak vasárnap jöhet ki. De Kétli minden este kijön. Hála isten, mind egész-

ségesek vagyunk — s kívánjuk azt nektek is — Ferit, Marit csókoljuk,
ölel

szerető atyád
Szigligeti

11.

Kedves gyermekeim!

Budapest, augusztus 6, 1876.

Rossz hírekkel kell szomorítanom titeket. A baj bajt szül s itt úgy látszik a betegség szüli egymást. A szegény mama mult pénteken bejött Pestre, de erős lázt és hasmenést kapott, én csak másnap jöttem be reggel, természetesen mindjárt orvosoltuk, s hála istennek ő már harmadnap felkelt s most már jól van. Károly a doktor valahol Jászberény körül volt két napig s onnan szintén erős lázt és hasmenést hozott, ő is feküdt három napig. Még most is van hasmenése ámbár már feljár. Aztán csaknem ugyanekkor a Julcsa kapott hasmenést s most mint Kétli mondja láza is van, mert én ide benn Pesten vagyok, s a mama is. S ennek oka a legszomorúbb s most csupán az tart a legnagyobb aggodalomban minket, mert a kis Törzs Károly nagyon beteg, nagyon rosszúl van. Harmadnapja be kellett hoznunk s most itt fekszik nálunk Pesten, természetesen én, a mama és Aranyka s Kálmán körötte vagyunk. A gyermekeknek mind számár köhögése volt oda kint, ennek a kis teremtésnek a fogzás is baja volt, elgyöngítette s most oly erős hasmenése s láza van, hogy a hasmenést a legerősebb szerekkel sem tudják megszüntetni. Általában itt a hasmenés szörnyű, maguk a doktorok kétségbe vannak esve, mert a nagy hőség miatt a gyógyszereknek nincs hatása. — A mama izenteti, hogy ott is vigyázzatok a picikére, ne hogy ha baja talál lenni, elhanyagoljátok s könnyedén vegyétek. A mama nagyon szomorú, de már nem beteg, mert a kis Károlyt nagyon féltjük.

Csókollak mindnyájatokat s isten oltalmába ajánlak szerető apátok
Szigligeti.

12.

Kedves gyermekeim!

Hétfőn, aug. 7. 1876.

A Törzs fiacskáját a szegény kis Károlyt nem lehetett megmenteni. Az orvos szereknek a nagy hőség miatt nem volt hatása, és sokféle baj jött össze. Ma délután 4 óra után jobb létre szenderült. Szegényke igen sokáig huzta a bajt — sok életerő volt benne. Vigasztaljon mindnyájunkat a jó isten.

szerető apátok
Szigligeti

A temetés hihetőleg már holnap lesz.

13.

Kedves fiam!

Budapest, aug. 25. 1876.

Mari szerencsésen megérkezett, s leveledet is vettem. Fogadjátok köszönetemet, hogy Marit oly igazi atyafiságos szeretettel vettétek körül,

hogy alig tudott megválni. A Ferike most itt van, egészséges, vasárnap megy vissza Bécsbe, s onnan sept. végén szerződési helyére. Alkalmasint Emmike megy vele. Móríczt most várjuk haza. Kétli még mindig fekszik, de láza most nincs. A gyermekek a mamával és Marival kin vannak, de néha be is jönnek. Én már be vagyok fogva Thespis kolyájába(?) s huzom a hogy lehet. Annak a kisasszonynak, kiről írtál, semmi reményt nem nyújthatok. A színház körülményei a tagok szaporítását nem engedik, s ha szerződtetünk egészen fiatalokat, a képezdeből vesszük. Kőztünk maradjon, semmi ajánlatost nem is hallottam felőle.

Mindnyájan csókolunk ezerszer s isten oltalmába ajánlunk

szerető apátok
Szigligeti

14.

Budapest, II. 28. 1877.

Kedves gyermekeink!

A mamának marcius első felében kellene hozzátok menni — no tudjátok hogy József napra itthon is lehetne — aztán a rákosi dominium veteményezési gondjai is hazavonják — mert multhatatlanul korán kell a terményeket kicsalni, hogy legyen módjuk tavaszkor elfagyni. De az ő élénk fantáziája valami mást, s azt hiszem valami jobbat gondolt ki. Nem mintha az utazás fáradoimai és veszélyei ijesztenék — mert mi neki Simánd, ki oly gyakori kējutazásokat tesz a tejes asszonynyal s oly veszélyeseket is, tekintve a 100 ház lakosságát; melyhez közel multhatatlanul defilírozni kell. De a mama mérnöki ismeretei, melyeket a paradi-csomi sorok kimérése által szerzett több éven át — mondom, mérnöki ismeretei arról győzték meg, hogy Simánd éppen oly közel van Pesthez, mint Pest messze van Simándhoz — s ebből azt okoskodta ki, hogy tán legjobb volna, ha a helyett hogy ő megy Simándra, ti jönnétek mind hárman Pestre, mert így aztán nemcsak ő — s ebből ítélnétek meg, hogy egyáltalában nem önzés diktálta e gondolatot — így mondom, nem csak ő örvendhetne mindnyájatokoknak(!) hanem mi mindnyájan mindnyájatoknak — ehez járulna az indok is, hogy a pubit itt jobb anyaggal lehetne beoltani. De természetesen ez a planum attól függ, jöhetnek-e ti és semmi mástól; mert a dolog finánciális oldalát tekintve, nekünk szükségleteknek megengedik azt az örömet, hogy utazástok költségét ide és oda viselhesstük, s ha azt el nem fogadnátok, rendkívül fájna nekünk, kik értetek oly keveset tehattünk. S ez most hála isten, nekünk semmi meg-erőltetésünkbe sem kerülne. Az időt körülményeitekhez képest ti határozhatnátok meg, amikor lehetne és akarnátok jönni. De ha azt hiszitek, hogy nem igen jöhetnek, vagy bármi más ok akadályoz, akkor a mama mindenesetre még most marcius elején lemegy, s ez esetben csókjainkat mindhármótok részére neki adjuk át. Tehát gondoljátok meg, s írjatok azonnal, mert a mamánál az indulás nem megy oly gyorsan mint az utazó diplomatáknál szokott történni, nála bizony már nem hipp hopp ahol akarok ott legyek! — Kérlek, tehát határozatok így

vagy úgy, de mindenesetre a megírt feltétel alatt. Mindnyájan csókolunk mindnyájotokat

szerető születeik

15.

Budapest aug 7. 1877

Kedves leányom!

Aranykáék nem előfizettek a Pesti naplóra. A kiadó hivatalban utánajártam, s ma előfizettem august. sept és october hora — itt küldöm a nyugtát. Aranykáék Tátra-Füreden vannak vagy eddig nem tudom hol. Ferike még nem írt semmi bizonyost, hol lesz szerződve. Jóskáék⁴

⁴ Szigligeti József 1877. január 10-én kötött házasságot Pálmai Ilkával. itt vannak — Kecskemétre mennek Németi Györgyhez a télire. Kétliék jól vannak tán építnek a hó végén — mi mind jól vagyunk, s nagyon örülünk a kis Andor jó voltán és szeretetre méltóságos tudományán. Mindhármatokat ezerszer csókolunk

szerető apád

16.

Budapest nov. 28. 1877.

Kedves gyermekeim!

Már tudva van előttem, hogy Ferike férjhez megy az ő Mudrony Somájához. Az esküvő dec. 10-én lesz estve 6 órakor. Nem merjük ugyan reményleni, hogy ti is eljöhettek az esküvőre; de ha a körülmények engedik, s legkedvesebb meglepetés volna mindnyájunkra nézve, s nagyban fokozná a remélt örömöket, ha ti is itt volnátok — ha bár részben is. A kis Andor mit csinál? utolsó levelében Jolán nem emlékezett meg róla. Mi mind egészségesek vagyunk; a Ferike tegnap előtt érkezett meg jó egészségben. — Mindhármatokat ezerszer csókolunk szerető apátok

Szigligeti.

Közli: SOLT ANDOR.

AZ ELSŐ DRAMATURG-KÉRDÉS A NEMZETI SZÍNHÁZBAN.

Dramabíráló-bizottság Nemzeti Színházunknál az első időtől e század elejéig mindig volt. A nagy Paulay-éra alatt épen úgy, mint a sokat ócsárolt gróf Festetics Leo idejében s mint ahogy akkor nem volt nyűg az igazgatónak, úgy nem segített az utóbbin sem.

Források alapján annyit tudunk, hogy a színház első esztendeiben a megyei választmány volt egyszersmind a bírálóbizottság is abban a formában, hogy két tagját megbízta, hogy elolvassván a darabot mondjon véleményt, alkalmas-e az előadásra, vagy sem. Ez volt a rendszer a megelőző *Budai Színjátszó Társaságnál* és ezt vette át a megnyílt *Pesti Magyar Színház* is s e szerint juttatta rivalda elé a szindarabokat.

A megyei színházi Választmányi Bizottság jegyzőkönyveiben számos helyen van erre példa, de tekintve, hogy e jegyzőkönyvek egy része — úgy látszik — elkallódott, rendszeresen fel nem dolgozhatók¹, de egyelőre elegendő lesz a vármegyei levéltár anyagából a következőket ismertetni:

Az 1838. évi július 18.-án tartott ülésben

jelentés tétetett aziránt, hogy Beöthy Zsigmond Ifju a' választmány által leendő átolvasás végett az általa készített „Ludas Matyi” című bohózatot 's „Csáb” című szomorujátékot bemutatta. Mely daraboknak átolvasására, 's irántok teendő véleményadásra Nyáry Pál, választottsági tag, s Balla Endre választottsági jegyző küldettek ki.

Az ugyancsak ez évi október 10.-én tartott ülés jegyzőkönyvében olvassuk:

„Fekete és fehér”² c. szomorujáték teljes színi hatást ígér
a' közelebbi repertoírba tétetni rendeltetik.

A darab a Komlóssy-féle 1847-ből származó Nemzeti Színházi Könyvtár-katalógus szerint 527. szám alatt őriztetett.

„Csáb” — „Ludas Matyi” (Beöthy Zsigmondtól) kevés színhatást eszközölhetnek, —

reményleni nem lehetvén, hogy a' színpadon magukat fenntarthassák, visszaadatni rendeltettek.

Szeptemberben is volt ülés —18-án — s ekkor:

Bemutattatott eljárás végett Eliás Istvánnak „Czecilia” című szomorujátéka.

Szokott olvasás 's vélemény adás végett a' Választmányi Tagoknak kiadatni rendeltetett.

Az előbb már említett október 10-iki ülésen szóba került ez a tragédia is — így:

Bemutattatott ez alkalommal az e' részbeni bírálatra megbízott tagok által „Czecilia vagy a Tatárok Vác alatti” című szomorujáték azon véleménnyel, hogy az kevés színihatást ígervén, nem reménylhető, hogy a' jobb Darabok közt fenn tarthassa magát.

A' jelentés tudomásul vétetvén, a' Darab a' magát jelentendő szerzőnek vissza adatni rendeltetett.

¹ A jegyzőkönyvek egy nagy részét sok hézaggal bár, feldolgoztam. Munkám kiadásra vár.

² Kúthy Lajos *Fehér és fekete* című szomorujátéka a cenzúra akadémossága miatt csak 1839. február 19-én került először színre s azt mindössze háromszor játszották. Megjelent Nagy Ignác Színműtárában I. k. 3. sz.

Az 1838. évi jegyzőkönyvek nem őrzik azoknak a névsorát¹, akik akkor a Választottság tagjai voltak; így azt sem tudjuk ki volt az a gróf Pongrácz², akiről az 1838. évi november 12.-én tartott ülésről szóló jegyzőkönyv a következőket mondja:

Jelentés tétetett az iránt, hogy Szini Biráló Gróf Pongrácz ő Méltósága havonként csak egy darabot szokott bírálni. Az ez iránti szükséges lépések megtétele elhalasztatott azon időre, midőn Gróf Ráday Gedeon ő Nagysága a' tisztelt Gróffal e' tárgyban leendő értekezés után jelentést teend; — a' bírálóval netalán leendő összeütközéseknek minél inkább lehető ki kerülése tekintetéből előre meg határozatván: hogy a' ki a' színészek vagy színésznők közül a' leginkább paródiákban divatozó szokás szerint extemporizálni vagy alkalmi mondásokat és énekeket mondani akarnak, azokat előlegesen az Igazgatónak, ennek távollétében pedig a' Választmány akár melyik Tagjának mutassák be.

A jegyzőkönyv gróf Pongráczra vonatkozó részét hamarosan megoldotta gróf Ráday Gedeon. A Választmány két nap múlva (nov. 14) újabb ülést tartott s annak másodelnöke Ráday gróf már jelentette ekkor, hogy „Pongrácz gróf színibíráló (így!) ötöt biztosítá az iránt, hogy egy hónapban több darabot is bírálанд”.

Az 1839. évi Választottság tagjainak névsorát ismerjük. Ez szerint a drámaíráásban részt vettek: mint elnök: Földváry Gábor alispán, alelnök: gróf Ráday, jegyző Balla Endre megyei főügyész, tagokul pedig: Ilkey Sándor vm. főjegyző, Kovács Zsigmond, Nyáry Pál, a későbbi nagynevű alispán, Patay József, Rosti Albert, ez utóbbi különösen az operák iránt érdeklődött és Szentkirályi Móric, a későbbi alispán és Budapest főváros első főpolgármestere.

Ez a kétségtelenül magas kultúrájú választmány március 28-iki ülésén Hazucha Feencnek (Kelmenfy László) beadványával foglalkozott, melyben Hazucha, akinek éppen egy héttel mutatta be a színház balsikerű alkalmi „tündéri vígjáték”-át a *Haley üstökös vagy Budapest a haladás világában* címmel. A beadvány érdekes, mert részletesen

¹ E névsor nem található sem Székely József, sem Pukánszkyné Kádár Jolán, sem Rédey Tivadar Színháztörténetében. De nem található a *Nemzeti Színház megnyitása* című munkánkban sem. Benkő Kálmán közismert *Színvilága*, bár utolsó lapjain közli a színház hivatalos szemlézetének teljes névsorát 1837-től 1872-ig, szintén adós marad e névsorral.

² A Nemzetiségi Zsebkönyv adataiból sem lehetett megállapítani. Időközben megjelent Pukánszkyné Kádár Jolán *A Nemzeti Színház százéves története* című nagy munkájának II. kötete *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* alcímmel. Ennek 82. lapján gróf Pálffy Fidél kancellár felterjesztése a királyhoz 1838. ápr. 12-i kelettel, melyben említés történik a „Censurreferent Stadthaltereyrath Gróf Pongráczról”. Keresztneve itt sincsen megemlítve.

kifejti, mit kell a színházi dramaturgtól elvárni és amit itt mondott, azt a választmány jóváhagyta.

Hazucha kérvénye így szól:

Tekintetes Választmány!

Miután a pesti magyar játékszínen, annak hazafileg buzgó Pártolói által egyre több 's nagyobb élelményekben részesülvén a' közönség, ennek következtében igényei is az előhaladás szerint e' részben nagyobbak és szigorúbbak lesznek: több tekintetben megkívántatóvá lett e' nemzeti intézet' kiegészítéséhez egy játékszíni költőnek járulása; melly meggyőződéstől bátorítván ezennel mély alázatossággal járulok a' Tekintetes Választmány elébe abbéli folyamodással, ha e' hatáskört reám, alulírtra ruházni méltóztatnék; következők levén legfőképen a' miket e' hivatallal járulandóknak tartanék, 's mellyek véghezvitelére magamat a' Tekintetes Választmány' kegyeibe alázatosan ajánlani bátorkodom.

1.) Legjövendőmezőbbek a' színházban eddig a' daljátéki előadások levén, szükséges volna a' színháznak egy a' hangászatban jártas íróval birnia, hogy a' külföld' ujjabb daljátékai, a' magyar színpadon előadás végett, nyelvünk előhaladásának megfelelő szabotossággal 's azonfelül a' hangászat' kívánalmainak megegyezőleg, fordítottassanak le.

2.) Gyakran fordulnak elő esetek, midőn régibb daljátékok fordításának textusában, valamint a' színművekben is, nyelvbéli javításokat, színre alkalmazásokat, változtatásokat kellene tenni; mi ez esetben mind egy erre rendelt színi költő' foglatotossági közé tartoznék.

3.) Szinte szükségesnek tartanám alázatos véleményem szerint, hogy a' közönség ebbéli várakozásának megfeleltessék a' mostani kor előtt olly nagy kedvességben álló tüneményes játékokban, bohózatokban előforduló dalok alá koronként uj textusokat tenni; a' tapasztalás tanítván, hogy nem kis része a' közönségnek illy nemű játékokat gyakran csak azért látogat meg ismételve, hogy ez ujdonságokban gyönyörködhegessék.

4.) Szinte a' játékszíni költő' kötelességei közé tartoznék, a' repertoireken levő régibb színművek' netán avult és hibás stylusának kijavítása 's érdemesb eredeti valamint remek fordított darabokban az előadásokra felsőbb művészeti tekintetben való felügyelés és mintegy szellemi rendezőség. Összekapcsoltathatván e' kötelességekkel a' Tekintetes Választmánynak adandó mélyen tisztelt rendelései szerint egyéb a' színház körül szükséges foglatotosságok is.

Mely kötelességekben és foglatotosságokban, ki magamat egészen a' litteraturának szentelém, midőn — mind hangászati járatotosságomnál, mind pedig a' német és francia nyelvbéli ömereteimnél fogva — pontosan és szorgalommal eljárhatni a' Tekintetes Választmány előtt mély tisztelttel ajánlkoznom, bátorkodom jelen folyamodásomat benyújtani a' Tekintetes Választmánynak, 's alázatos kérésemet ujtván maradok

Pesten, martius 26-dikán 1839.

A' Tekintetes Választmánynak
legalázatosabb szolgája
Hazucha Ferencz

Külzet:

A' Pesti Magyar színházat igazgató
Tekintetes Választmányhoz
alázatos folyamodása
'a bentírtnak.

A kérvényre vezetett elintézés a következő:

Felolvastatott az 1839-ki. Martius 28-án Pesten tartott Színészeti Választmány Üléséb.

További tanácskozás végett a' jövő hó 14ik napján tartandó Választmányi Gyűlés eleibe utasittatik, addig is az Igazgató Ur az ajánlkozóval a' fizetés mennyisége iránt értekezzen.

Az itt előre kitűzött választmányi ülés Hazucha ajánlatával nem foglalkozott, mert az egészen elmaradt. A jegyzőkönyvek szerint a legközelebbi ülések csak május hó 12-ik és 29-ik napján tartattak, de ezeken Hazucha ajánlatáról nem esett szó és nem esett szó többé soha.

És két hét sem múlt még el, hogy ismét a választmány elé került egy hasonértelmű kérvény.¹ Kúthy Lajos volt a folyamodó, akinek az előző évben már egy tragédiája megbukott a nemzeti színpadon s egy hónappal ezelőtt egy másik tragédiája felemás sikerrel zajlott le.²

Kúthy bizonynyal értesült Hazucha ajánlatáról és értesült a választmány végzéséről, mire sietett még a kitűzött április 14-ike előtt a választmány elé jutni ajánlkozásával.

Az ő kérvény ez:

Tekintetes Szini Igazgató Választmány!

Ifjuságom első kezdetétől fő és előkelő szenvedélyemül fejlék ki lelkemben a' hazaszeretet. Csekély körömben minden kis alkalmat örömmel ragadtam meg ezt tettelegesen kimutatni, 's pályám éppen e' miatt lön akadályozva. — Azonban ezt sem érdememül nem kívánom felhozni, sem alább kifejezett kérelmem' teljesülésére motívumul használni, csak azon benső vágyamat igazolandó említém, melly szerint a' Nemzeti Színház' költőjévé lehetne régi óhajításom: mert igenis érzem, hogy azon körben szilárd szorgalom és tiszta akarat mellett kevés tudománnyal és közép-szerű tehetséggel is menynyt lehet használni. — Azonban, minthogy eddig a' Tekintetes Igazgató Választmány nem látá az Intézet' körülményeivel megegyezőnek a' szinköltői hivatal' felállítását, én oda határozám magamat, hogy majd ha országgyűlésileg kerülend szőnyegre színészetünk' tárgya: Bihar vármegye rendeitől fogom kérni követeink által leendő ajánltatásomat. De most tudományomra esvén a' Tekintetes Választmány' ebbéli intézkedése: van szerencsém mély tiszteletem mellett azon alázatos kérelmemet kifejezni, hogyha csekély tehetségemet

¹ 1839 február 23-án.

² *Ariadne* 1839. szept. 24. (egyetlen előadás) és *Fehér és fekete* 1839. febr. 19. (háromszor).

ezen tisztviselésre elégnek, magamat pedig kegyére méltónak találánd: becses elválasztás által szerencsétletni, kegyesen méltóztassék. — A hatáskör és munkálkodási nézetek tervével a' Tekintetes Választmány' figyelmét jelenleg szerénytelenségnek tartanám terhelni, ha talán kérésem meghallgattatnék, lesz szerencsém egy a' külföldi színházak' ebbeli intézkedéseihez 's korunk és publicumunk kívánataihoz alkalmazott tervet bemutatni, mint szinte az évi honorarium eránt nézeteimet közleni.

Minden esetre tisztelettel bátor vagyok fölkérni a' Tekintetes Választmányt, hogy alázatos kérelmem iránti határozatát, háttírásban, vagy kiírt czikk formájában velem közleni Kegyesen szíveskedjék, hogy azt, mint — a' netalán országgyűlésén előterjesztendő foljamodásomat — igazoló oklevelet megtarthassam.

Többször van szerencsém magamat nagybecsű pártfogásába alássan ajánlani, mely tisztelettel maradván

A Tekintetes Szini Igazgató Választmánynak

Pesten april 7. 1839

alázatos szolgálja
Kúthy Lajos m. k.

Kívül:

A Tekintetes Szini Igazgató Választmányhoz terjesztett kérelme a bentírtnak.

A beadvány sohasem került a Választmány elé. Valószínűleg megbeszélés formájában úgy intézték el, hogy felhívták Kúthyt, hogy készítsen ahhoz pótlólag tervezetet, melyben írja körül, miként képzei el e tisztség munkakörét s e tisztviselő jogait. A mintegy háromhét múltán keletkezett pótlás a következő:

Szini költői hivatalterv.

1. Hivatalos kötelességek.

1.) Az intézet könyv- levél- és műtárát rendben tartani, 's általában minden az intézet' ügyében kelendő szerződések, levelezések 's a' művészeti oldalt tárgyzó határozatok felett pontos naplót és catalogust vezetni.

2.) Minden évben egy (:legalább két felvonásos:) eredeti színművet; 's azon kívül valamely alkalmi, vagy szavalás, felolvasás, 's koncertekben néma ábrázolatokkal elmondás végett szerkesztett költeményt készíteni.

3.) Az akadémia költségén válogatva fordíttatni szokott külföldi színművek közül, a' kor' ízlése, közönség' kívánata, 's nemzeti helyzet' és viszonyok' tekintetéből színihatást ígérő műveket előadás végett kijegyezni. — 'S véleményem szerint ezáltal végzetlenül, többet nyerend az intézet, mintha költője által évenként két három külföldi darabot kívánna fordíttatni; mert alig hihető, hogy egyes ember annyi nyelvismerettel, tapintattal 's válogatási ízléssel bírjon, mint az Akadémia részére fordító tudományos fejek összesen.

4.) A' repertoireban mind eddig sikerrel megmaradt régiebb külföldi classikusművek' fordításai közül, a' kor szelleméhez alkalmazandó változtatással évenként legalább huszonnégyet kiigazítani 's a' mai művelt előrehaladt nyelv' folyamatához idomítani; mint szinte

5.) mind az eredeti, mind a fordított művekben előforduló idegen szavaknak tiszta, helyes 's az illető nemzetek' szokásához alkalmazott kiejtésére; — a' hazai nyelvnek pedig pontos, grammaticai 's (:a jambusokban irt művekre nézve) a' versek' természetéhez illő szavalására felügyelni.

6.) A paródiák' és bohózatok' szerkezetét (ha az idő szelleme kívánandja) a közönség' tetszése után változtani; 's a' helybeli napirenden levő tréfákat, eseteket, ártatlan híreket mulattatólag beszöni 's ez operák textusát szükség' esetén hangmértékhez igazítani.

7.) Mind az eredeti, mind a' fordított eziművek' első színpadra hozatala alkalmával (a' darabot tárgyazó 's egyik vagy másik szereplő ellenében netalán elmondandó nézetek', észrevételek' előterjesztése végett) a' főpróbákon jelen lenni.

8.) Minden az intézet' ügyében hirlapok útján szükségképen közze-
teendő jelentéseket, hirdetményeket 's a' t. szerkeszteni.

II. Hivatalos jogok:

1.) Öt száz pengő forintból álló, 's havi osztályrészekben fizetendő évidíj.

2.) Kirekesztőleg az Igazgatóság' befolyása alatt áll; 's az intézet semmi tagjától függést, vagy követelést nem ismer.

3.) Minthogy hivatala (a főpróbáknál jelenlétet kivéve) szorgalom mellett rövid távollét esetére nem szenved csonkúlást, az Igazgatóságnál teendő előleges jelentés mellett akár mikor eltávozhatik; úgy mindazonáltal, hogy a' netalán napirenden levő kötelességek teljesülése eránt elegendőleg intézkedjék.

4.) Ha az intézet ügyében kell a fővároson kívül lennie, útiköltsége fedeztetik, 's havi osztályrészét kétszerezve nyeri.

A fent kifejezett kötelességek' 's jogok feltételei mellett a' Tekintetes Részvényes-társaság kegyeibe, 's részvevő pártolásába mély tisztelettel ajánlja magát:

Pesten april 30. 1839.

Kúthy Lajos mk.

Kúthy beadványából az látszik, hogy Hazucha ajánlkozása valamely — talán anyagi — okokból nem volt elfogadható s Kúthy, mint Biharvármegye szülötte a bihari követek által óhajtotta a pozsonyi diétán a dramaturg ügyet szőnyegre hozatni, sőt itt óhajtotta magát erre a színház belügyébe tartozó állásra — ajánltni, ami teljesen szokatlan és lehetetlen gondolat.

De ha megírta is, mégis csak egészen lehetetlennek találta maga is s aztán a választmány jóindulatából kívánt inkább céljához érni, azért

helyezi beadványában kilátásba, hogy annak idején körvonalazni fogja a tisztséggel járó kötelességeket és jogokat...

Nem lévén a Nemzeti Színház levéltára rendezve s éppen azért ez időszert nem hozzáférhető, így nincs módunk arra, hogy megállapítsuk, mi sorsa lett a színházhoz benyújtott kérelemnek. Hinnünk kell, hogy Kúthy felhívást kapott, hogy nyújtsa csak be tervezetét s azt valóban a hó végén meg is tette. De hogy aztán mi lett a szívesen olvasott és társadalmilag is nagyon felkapott Kúthy e beadványának a sorsa, arról semmit sem tudunk. Csak az bizonyos, hogy úgy, mint Hazucha — Kúthy sem lett a Nemzeti Színház dramaturgja.⁷

Közli REXÁ DEZSÓ.

LÉVAY JÓZSEF LEVELE GÖÖZ JÓZSEFHEZ.

Dr. phil. Gööz József (1855—1909) — tanár, polgári iskolai igazgató, a pedagógiai irodalomnak ismert nevű, buzgó munkása, 1879 őszén levéllel fordult Léway Józsefhez — ki akkor Borsod vármegye főjegyzője volt — Erdélyi János életére és munkásságára vonatkozó adatokat kérve tőle. Abban az évben jelent meg Gööznek *A természet-philosophiai álláspontok ismertetése és bírálata* című könyve, s valószínűleg ezekkel a kérdésekkel foglalkozva vette tervbe a jeles bölcselet Erdélyi János életrajzának megírását, ami azonban elmaradt. 1877 októberében írt soraira Léway a következő, sok érdekes adalékot tartalmazó levéllel válaszolt:

Tek. Gööz József tanár úrnak
tisztelettel

II. kerület
Medve-utca

Budapesten

Tisztelt tanár ur!

Tegnap vett bizalmas levelére sietek a válaszszal. A mint egy részről szívemből örvendek, hogy Ön Erdélyi János működésének tüzetesebb ismertetésével foglalkozik, úgy más részről igen sajnálom, hogy én Önnek ezen céljához hasznavehető adatokkal nem szolgálhatok. Én Erdélyit a forradalom óta ismertem s ez ismeretség barátsággá lett közöttünk, a mint ő Patakon, én pedig itt Miskolczon tanári széket foglaltunk. De érintkezésem nem volt vele oly sűrű, és közeli, hogy éleiratóhoz, jellemzéséhez, vagy írói működéséhez különösebb följegyzésre méltó vonásokat adhatnék. Főképen egyházkerületi gyűlések alkalmával fordult itt meg. Akkor mindig élveztem társaságát. Egyike volt a legkedélyesebb, szeretetre méltó embereknek. Szerette a barátkozást azok körében, a kikhez vonzódott. Szenvedélyes kedvelője a zenének és

⁷ A két igen becses színészettörténeti emléket a Nemzeti Színház levéltára őrzi.

dalnak. Maga is egyike a legkedvesebb hangú dalosoknak. Annyi népszólást tudott és úgy, mint egyikünk se, s azokat, mihelyt társasága arra való volt, mindjárt rá is zendítette. Maga tartásában, modorában volt valami kálvinistás szilárd önfejlés és ez nem egyszer hozta másokkal feszültségbe, vagy összeütközésbe. — Egyházi gyűléseken ritkán szólalt fel, de akkor mindig irodalmi színvonalához illő szabotossággal és tartalmassággal.

Hogy Patakon, a mint tanárnak oda került, mily élénk egyházi s iskolai irodalmi életet teremtett, azt úgy hiszem, Ön is jól tudja.

Tompával nem voltak benső barátságban, vagy kölcsönös szeretetben. Tompa nem szerette Erdélyiben a kritikust, emez pedig amannak lobbanékony, susceptibilis természetét.

Berzétén Gömörben folytatott nevelőségéről a Márjássy családnál, valamint Vahot Cornéliával történt ismeretségéről és házasságáról semmit sem tudok mondani. Az mind előbb történt, mint én őt ismerhettem.

Megemlítem, hogy Erdélyi volt az, a ki az én első nyilvános költői kísérletemet észre vette s gondolom, 1843-ban, a Garay-féle Regélőben, a melyben Kritikai Szemléket irt, így emlékezett meg első versecskéimről: „legujabban tűnt pedig fel L. J. a ki gyönyörűen versel, bizonynyal úgy, mint egyik sem az itt elszámláltak között!”¹...” Képzeltetni, mily sarkantyú volt ez a miskolczi gyerkőcz-tanulónak!

Mikor Kúthy Lajos a forradalmat követő években (lelki aberrációja jeleül) valami tekintélyes hivatalra — főnökségre — ajánlkozott a hazánkat leigázott kormányhoz, Erdélyi János írta neki ezt az epitaphiumot, mely akkor köztünk kéziratban és közajkon forgott:

Kúthy Lajos német akart lenni,
Nem akarták németnek bevenni:
Ugyan Lajos, hogy vitt rá a lelked,
Hogy közéjük állni nem röstelted!?

Minek vágytál az iborkafára,
Mikor tudtad, mi annak az ára?
Eredj el inkább a Csere-hátra
S akaszd magad a legelső fára.

Kedvező sikert ohajtva t. tanár ur irodalmi törekvéséhez, vagyok szíves üdvözléssel és

Miskolczon, 1879. oct. 24.

őszinte tisztelettel
Lévay József s. k.

*

E levél bold. Gööz József leányának, özv. Zimányi Józsefné, szül. Gööz Margit úrasszonynak birtokában van, ki azt a Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtárában készül elhelyezni.

Közli: SZÁSZ KÁROLY.

¹ Pedig azok közt, ha jól jut eszembe, Tompa is ott volt.

BARTÓK LAJOS ÉS GRÓF FESTETICS ANDOR LEVÉLVÁLTÁSA AZ ÖRVÉNY ELŐADÁSA ÜGYEBEN.

Bartók Lajos, a kiegyezés utáni korszaknak ez a féktelen és szenvedélyes, ellentétek közt hanykódó politikusa és írója, mint színdarabíró és drámabíráló került összeköttetésbe a Nemzeti Színházzal. A drámáiról tehetségeiben szükölködő kor különösen történeti darabjainak hozott sikert. De tehetségének összehangtalansága és töredékesége, a külső és belső forma iránt való érzék hiánya itt még bántóbban jelentkezett, mint lírai költészetében. Az *örvény* c. drámájában a szatirikus társadalmi vígjáték terén próbálkozott. De a fiatal magyar fővárosi társadalom még nem volt elég érett arra, hogy ilyen éles szatírárt elviseljen. Ez azonban csak egyik oka volt a darab sikertelenségének. A tüntetés, mely a darab bemutatóján kiobbant, nem az irodalmi műnek, hanem a politikai leleplezésnek szólt. A törtető és szélhámos, titokban kormánytámogató hősből élő politikus vonásait vélték felfedezni. De a tüntetés valódi forrását Bartók Lajos politikai szereplésében kell keresnünk. Már vérmérsékleténél fogva ellenzéki politikus, nem kerülte, sőt kereste az összeütközést és epébe mártott tollal írt, szatirikus irodalmi alkotásai csak növelték ellenségeinek táborát. Az ellentéteket áthidaló simulékonyság teljesen hiányzott belőle. Támadásai mindig meggyőződésből és javító szándékból fakadtak, személyes érdekeire sosem tekintett. Az *örvény* politikai szatírát is annyira fontosnak tartotta, hogy amikor a színpadon nem tudott vele sikert elérni, regénynyé gyúrta át *A szemfényvesztők* címmel.¹

Hogy a Nemzeti Színház, mely ezidőtájt állandó támadások pergőtüzében állt, nem óhajtotta az anyagi sikerrel amúgy sem kecsegtető darabot huzamosabban színen tartani, az fölöttébb érthető.

1.

Gróf Festetics Andor levele Bartók Lajoshoz.

Kedves Barátom!

Sajnálattal vagyok kénytelen értesíteni Téged arról, hogy az „Örvény”-t levettem a műorról. 4dik előadása oly ijesztően kevés publikumot vonzott, oly hatástalanul folyt le, hogy 5dik előadását nem reszkírozhatom meg. Át fogod látni, hogy nekem, mint a színház ezidőszerrinti vezetőjének kötelességeim vannak a közönséggel szemben is, s azt nem téveszthetem szem elől.

Különben is az az áldatlan tüntetés — melyet minden jóízű ember elítélt — okozta veszedelmét a talán jobb sorsra érdemes műnek Így — hiába csürnénk-csavarnánk — csak megbukott a darab, forcírozással új életre kelteni lehetetlen. Itt már most nincs mit mást tenni,

¹ Erről l. bővebben Loósz Isván: *Bartók Lajos*. Irodalomtörténet. 1917.

mint egy új darabbal kiköszörülni a csorbát. — Biztosan reménylek is egyet a jövő őszre.

Ki tudja hogy — majd idővel — nem lenne-e érdemes magát az Örvényt újra elővenned, átgúrní, átdolgozni — s új életre dörzsölni.

Nekem az a meggyőződése, hogy Neked se használnánk, ha most forcioznánk a darabot. Reménylem, nem veszed rossz néven ez őszinte nyílt megnyilatkozást, s bár kellemetlenül érintsen az, légy meggyőződve változhatatlan és őszinte tiszteletéről és nagyrabecsüléséről.

Fogadd ezek után tiszteletem kifejezését stb.

Budapest, 1895 jan. 18.

Készséges híved s barátod
Festetics.

(Sajátkezű fogalmazvány a Nemzeti Színház levéltárában 553/1895. sz.)

2.

Bartók Lajos válasza Gróf Festetics Andornak.

Kedves Barátom!

Szíves magánjellegű értesítésedre szintén bizalmasan kell válaszolnom, s kérnélek, hogy minden jogos és méltányos szempontból darabomat, az „Örvényt” a repertoireon fönntartani, — illetőleg jövő hét valamely napjára is, ha nem épen szerdán, kitűzni méltóztassál.

A „tüntetés” itt mellékes, sőt a mennyiben e gázságot merészkedtek elkövetni, a mi azonban érdemlett kudarcot s megtorlást talált: annál inkább meg kell védeni egy színmű jogait és sikert szerezni neki, szemben ily alávalóan barbár betöréssel. De a tüntetés már a második előadáson semmi tekintetben nem jelentkezett — *tisztán* a darab hatása nyilatkozott, és *szerezőt* és *szereplőket* nyolcszor hívták ki, a két főszereplő Hegyesy és Gyenes nyílt színen is viharos tapsot aratott; közönség is szép volt, tekintve hogy II-dik előadás volt, (bár *ezt* venni a mű értékmérőjének nem szabad,) a *lapok* pedig, „Bpesti Hírlap”, „Morszag”, „Nemzeti Ujság” (Egyetértés” is) *stőbbiek konstataállák az előadás teljes sikerét*. És csak egyetlen lap tett halványan ellenmondó megjegyzést a III-dik bérletiszünetes előadás után is, amikor a *közönség szintén tetszéssel fogadta az Örvényt*, s még e lap is konstataálja, hogy többször kitapsolták a szereplőket.

És ha a IV-dik előadás nem ment jól, közönség csekély volt: ez volt a *filharmoniai* hangverseny miatt, de hiszen akárhány műsoron levő s fenntartott darabbal is megésik ez. Fontosabb, hogy a közönség nem tapsolt, mint írod: hogy hatástalanul folyt le az előadás. Igenis, de ez nem a darab büne, ha a többi előadáson hatott, hanem igenis az *előadás hiánya*, és én erről nem felelhetek, sem darabom, és én és darabom rajtam kívül álló hiányért kérdőre nem vonathatunk s nem lakolhatunk. De rosszul, erélytelenül és szintelenül ment az előadás, — nem is a színészek hibájából, hanem — mint kérdésemre felelték — mert a fő-

szereplő *Hegyesy* gyöngékedett, csak szívességből vállalkozott — és így nem is lehetett azt a hatást elérnie, a mi oly hatalmas tetszésnyilatkozatot csalt a közönségből máskor, midőn teljes művészetével, teljes *drámai erővel* és lélekkel alakíthatott és játszhatott.

És szolgálhatok az összes bírálatokkal: a lapok legtekintélyesebb, legtúlnyomóbb része ír az „Örvény”-ről oly kedvezően, mint pl. Csikynek bármely ma is hódító művéről annak idején írt; — én gratulációkat kaptam számos kiváló írótól, a legkiválóbb társadalmi kitünőségektől s habituéitól színházunknak; s midőn *személyes* okból el akarták egy lapnál a kedvező bírálatot nyomni, s nem is jelent meg: az illető kitűnő író és műbíró személyesen, a legnagyobb megbotránykozással jelentette azt még levélben nekem.

Kérlek ezért ismételve, légy szíves a hét folyamán az Örvényt kitűzetni; — de igen kérlek: légy szíves esetleg egy megelőző próbát tartani legalább, melyen a kisebb — és mégis oly lényeges hiányok (a III. felvonásban) pótoltsanak, — igen gyakorlatilag és röviden megmondom azokat Vizvári főrendező barátomnak. Mert kétségtelen, hogy az I. és II. felvonás egész rendben, jól van abbreviálva, (sőt pár rövidítés vagy *áttétel* a II-dikba még jót tenne hatás tekintetében a II. döntő felvonásnak,) — hanem bizony a III. felvonás *lényeges* jelenetei nagyon megkurtítottak, a próbákön is önkényesen, úgy hogy az összekötő izomszálak is átmetszettek; de mindez rövid, úgy szólván semmi fáradsággal helyrehozható, — tehát helyre kell hozni az ily ismételten hatást tett mű apró fogyatkozásait, a rendezés kiegészítésével és ha az még oly gondos volt is, — nem pedig semmivé tenni oly fáradságos és nehéz munkát, minő egy színmű, — a mi még oly hálátlan munka is a magyar íróra nézve, még ha nagyon sikerült is.

Kedves barátom, fáradtan írok, és kellenlenül is; soha eddig nem szorultam önvédelemre. Műveim soha nem hoztak szegényt a nemzeti színházra sem szerzőjökre, — és nem akarlak, hidd el, téged sem zavarba hozni, vagy épen *jogos* megjegyzéseknek kitenni. A volt igazgatónak Paulaynak is sokkal jobb és őszintébb barátja voltam mindig, mint ő gondolta, de megtudta, mikor fájdalom már kevés napjai voltak hátra. Ő tőle én soha se kértem semmi protekciót. Hozzád több bensőséggel viseltetem, mert kérlek az „Örvény” föntartására. De teljes joggal hiszem ezt tehetni, hivatkozva a mű *három első* előadásának még színpadi sikerére is, és e sikernek a sajtó által történt konstatálására. És mint szerzőnek, ki öntudattal, művészi vagy költői ambícióval, és egy már hosszú pálya délpontján működöm, kötelességem, hogy vitassam munkám jóságát, és ne csak a jövőre appelláljak igazolás végett, hanem minden loyaltással és minden erőlyel küzdjek a szerzőt megillető jogért és méltányosságért. Nem is kételkedhetem benne, hogy Benned, a színház Igazgatójában, a legjobb akaratú támogató bajtársat és vezért fogom bírni, s ebben bízva, és esetleg vasárnapra személyes találkozást kérve, hogy számos idevágó dolgot megbeszélhessek Veled az eszmék teljes tisztázása s darabom minél jobb és sikeresb további színrehozatala

végezt, befejezem ez alig megszerkesztett sorokat, s vagyok kész tisztelő
híved s barátod

Bpest 18/1. 95.

Bartók Lajos.

(Sajátkezű levél a Nemzeti Színház levéltárában.)

3.

Gróf Festetics Andor viszonzválasza Bartók Lajosnak.

Kedves Barátom!

Engedd meg, hogy bizalmasan hozzám intézett soraidra hasonló bizalmassággal válaszoljak. Végtelenül sajnálom, hogy kívánságodnak — a legjobb akarattal sem tehetek eleget és az Örvényt már azért sem tűzhetem ki a jövő hétre, mert Török Irma beteget jelentett; reményilem nem fogsz a véletlen körülményekben célzatosságot látni. Ujra csak azt ismételhetem, hogy a Te érdekedben jobb, hogy a dbot le vesszük a műsorról; az bizonyos, hogy közönsége nem lenne az 5dik előadásnak, hisz a 4diknek is — a legnagyobb saisonban 190 ft bruttó bevétele volt, amely bizonyos fokig mégis csak homályos hőmérője a darabnak; végre is mit érnenk egy 5-ik előadással? le kellene azután venni, nem lévén rá absolute bevételünk.

Nem érzem magamat feljogosítva tanácsokat osztogatni Neked: csak, fölvetem ezt a kérdést, nem lenne-e a leghelyesebb, ha te magad vonnád vissza a dbodat a színháztól. A formáját a te helyes tapintatod és ízlésed bizonyára meg fogja találni. Hidd el, kedves Barátom, hogy én tudom sajnálni azt a sok kárbavesztett munkát — ha ugyan kárba vesztett? — De nem, nem kárba vesztett, semmiesetre sem az; egy költőnek ambíciós magásra törekvő, tisztességes munkája, amely — sok mellékkörülmény közbejárásával — szerencsétlenül járt bár — költői becsét megtartja.

Ne vedd e szavakat vigasztalásnak, arra Te sokkal nagyobb vagy, hogy sem rázorulnál; de őszinte, meleg vonzalmamnak, sympathiámnak és nagyrabecsülésemnek megnyilatkozásául, így köszönnén meg egyuttal azt a bensőséggel teljes hangot, mely leveledben kifejezést nyert és mellyel csekély személyemet megajándékozta.

Dicsekszem vele, hogy ezek az én soraím sincsenek megszerkesztve, épen ezért azok őszinteségében nem fogsz kételkedni.

Vedd ezek után meleg baráti kéz szorításomat és legszívesebb üdvözlétemet, mellyel maradtam mindig szolgálatodra kész híved

Bpest 1895. I./19.

Andor.

(Sajátkezű fogalmazvány a Nemzeti Színház levéltárában.)

4.

Bartók Lajos válasza Gróf Festetics Andornak.

Kedves Barátom!

Igen köszönöm ismételt szíves soraidat, s nem fárasztalak hosszas indokolással, miért e mi jogos alapon kívánom, vagy tartom legalább is a színház és a szerző közös érdekében levő méltányosságnak, hogy az „Örvény” dacára a 4-dik előadás nem nagy bruttó bevételének, (de a melyhez épen a nagy bérlet járul,) újra előadassék, a jövő hét folyamán. Azért nem kezdek az argumentálásba, mert hosszabb védbeszédet írhatnék okokból, mint a mekkora volt maga a hosszúnak ítélt darab, mely most ily rövidet húz.

Első erkölcsi szempont — hogy csak legrövidebb legyek — az, hogy a színháznak nem szabad mintegy lábat adni a lefolythoz hasonló, személyes és gaz jellegű támadásoknak s tüntetéseknek jövőre, azáltal, hogy ennek behatása alatt visszahúzódní látszik a darabtól, holott magát a tüntetést megbuktatta a díszes közönség s visszaverte, és nyoma is eltűnt, — kivéve a sajtónak legsöpredékebb elemét.

Másodszor a mértékadó 2dik és 3dik előadást a közönség a *leg-rokonszenvesebben* fogadta, tüntetés nélkül, — és a sajtó — még az a része is, mely a première után kíméletlenkedett — konstataálta a sikert. Ezekkel szolgálhatok is.

De számtalanszor, a sajtó által kevésbbé jól fogadott s egészen bukkottnak ítélt darabokat fenntartott az igazgatóság, —nem is indulhat a kritikai rögtönítélő bíróság nyomán kivégezni, — és a műsor legállandóbb darabjai, mint én tudom, akárhányszor hoztak 190 frtnál csekélyebb napi bevételt.

Kedves Andorom, inkább szóval folytatom majd közelebb, ha a jóakarotodnak szüksége van rá. De én nem kétlem, hogy így elcsendesülvén minden mellékbehatások, jövő héten legnyugodtabban előadhatják az Örvényt, egy próbával, és neked aggályaid nem lesznek. Ha nem sikerül kívánatosan a fogadtatás: ám *szorúljon hátra*, adjon helyet a kedvelt műveknek. De egy *5dik előadást* a 4 első méltán involvál. És talán nem is oly nagy dolog az, mely valami különös kockázattal jár!

A mi azt illeti, hogy a szép szín kedvéért magam vonjam vissza darabomat: erre a harakirire (mely nem kedvesebb mint a más keze által való kivégzés,) nem lehet kedvem, mert ez sem sokkal élvezetesebb annál, s mert kivégezni bármiként saját gyermekemet nem igen lehetek hajlandó, midőn az a három első előadáson a *betlehem*i kisdedek üldözését kiállotta és életrevalónak bizonyult. Hiszen kérlek kedves Andorom, darabok megbukni az *első* előadás után szoktak, nem a *negyedik* után.

Még egyszer atyai, mert igazgatói, kezeidbe teszem le darabom sorsát, kérve annak a jövő heti műsorra kitűzését, (a vidék kedvéért

is most akarja megnézni az ügynökség,) s vagyok előre is hálás köszö-
nettel s mindig kész szolgálattal igaz hived s barátod

22/I. 95.

Lajos.

(Sajátkezü levél a Nemzeti Színház levéltárában.)

Közli: PUKANSZKYÉ KADÁR JOLÁN.

CZUCZOR GERGELY ISMERETLEN LEVELE.

Az érsekújvári Városi-Múzeum tulajdonában van ez a levél. A levelet Czuczor Gergely az érsekújvári plébánoshoz írta. A levél családi vonatkozású, mégis megérdemli a nyilvánosságot, Czuczor Gergely áldott jó szívét is megismerhetjük belőle:

Nagytiszteletű Esperes Úr!

Mélyen tisztelt Uram!

Felette sajnálom, hogy Nagytiszteletű Urnál egy igen kedvetlen dolog miatt kénytelen vagyok alkalmatlankodni, de azon leereszkedő nyájasság, melyet tapasztalni szerencsés valék, szinte felbátorít, hogy kérelemmel Nagytiszteletű Ur elejbe járuljak.

Nem kétlem, tudva vagyon már Nagytiszteletű Esperes Úr előtt azon botránkoztató eset, mely egy hónappal ezelőtt Atyafiságomban történt, tudniillik micsoda sérelmekkel illette ifjú Prudovits sógorom nemcsak hugomat, illetőleg törvényes hitvestársát, hanem még előregedett édes Anyámat is. Azért a történet körülményeit elhalgatván (Igy!) teljes bizalommal merek könyörögni, méltoztassék nagy tapasztalásai által szerzett belátása szerint ezen házassági ügyet barátságosan, ha csak lehet, elintézni, ne hogy Szent-széki perlekedés útján az összeközlött felek szívei még inkább elidegenedjenek egymástól, s költségbe verjék magokat.

Midőn ezen bizodalmas kérésemet megújítván édes Anyám ügyét különösen kegyes pártfogásába, magamat pedig nagyrabecsült szíves hajlandóságába ajánlanám, mély tisztelettel vagyok

Nagytiszteletű Esperes Úrnak

Győr, nov. 8. 1838.

alázatos szolgálja

Czuczor Gergely

Sz. Benedek rendbeli áld. pap.

A plébánia az elintézés módját rávezette a levélre: Prudovits junioris in causa matrimoniali scribit affinis ejus Czuczor Gergely ord. S. Benedicti, dissidentes conjuges paterna monitione compositi sunt.

Közli: BAKOS JÓZSEF.

KÖNYVISMERTETÉS.

Kornis Gyula: Széchenyi és a magyar költészet. Budapest. Franklin, 1941. K. 8-r. 282 l.

Kornis Gyula néhány nagyon szép essayben olyan írói arcképeket rajzolt, amelyekkel szépiróink sorában is a legelsők közé emelkedett. Valamennyien emlékszünk még azokra a pompás és meglevenítő tanulmányokra, amelyeket végül *A magyar politika hősei* címmel foglalt össze egy hatalmas kötetben. Továbbá élénk emlékezetünkben vannak Apponyi és aztán Kölcsey Ferenc világnézetéről, Pázmány személyiségéről és Petőfi pesszimizmusáról, meg Herczeg Ferencről írott tanulmányai, amelyek mind sok újat mondanak ezekről a hősekről és egyben másban megváltoztatják róluk a köztudatban forgó felfogást. Tanulmányainak ezt a sorát most egy újabb alkotással gyarapította, mely Széchenynek és magyar költészetnek viszonyát világítja meg sokszor egészen meglepő és ismeretlen módon.

Kornis nem most ír először Széchenyiről, mert azóta, hogy a *Naplók* újabb kiadása megjelent, többször vissza-visszatért erre a tárgyra és meleg szeretettel mélyedt el főképen Széchenyi lelkiéletének a vizsgálatában. Ez az új könyve is ezen a vonalon mozog. Bevezetőül Széchenyi arcvonásait rajzolja meg, akiben nem egy kor lelke, hanem magának a magyar nemzetnek örök szelleme szólal meg. Ezért problémái sem egyszerűen a maga korának, hanem az örök magyarságnak a kérdései. Azok a gondolatok, amelyek erről a kérdésről tárgyalásra kerülnek, többé-kevésbé ismereteseek már a köztudatban, Kornis azonban olyan módon tudja mindezeket összefüggésbe hozni egymással és olyan találó idézetekkel igazolja állításait Széchenyi műveiből, hogy fejtegetései még annak a számára is rendkívül érdekesek, aki Széchenyi munkáit alaposan ismeri. Még nagyobb meglepetést jelentenek azután az olvasónak azok a fejtegetések, melyek a továbbiakban Széchenynek a költészettel és közelebbről a korabeli magyar költőkkel való kapcsolatait teszik vizsgálat tárgyává.

Itt először is magát Széchenyit ismerjük meg költőként. Fiatalságának idején ugyanis, körülbelül a 25—35 évek között, Széchenyi maga is költészettel kísérletezik. Amikor nem ébredt föl még benne az alkotó és cselekvő ember s maga sem látta tisztán, hogy az életnek mely területén tudna valamilyen hasznos munkát kifejtetni, akkor ez a roppant dinamikus lélek költői művekben szerette volna magát kifejezni. Ennek megvolt az alapja egyrészt képzeletének egészen kivételes erejében, mely nélkül később a magyar életnek jövőndő képét sem tudta volna kialakítani,

másrészt széleskörű világirodalmi műveltségében. A költészet felé vonzotta pesszimista hangulata és önvádaskodó alaptermészete is, amely ifjú éveitől kezdve valóban a sírig kíséri őt. Előbb persze csak a szerelem gyötrő birodalmában érezteti hatását lelkének ez az alaphangulata, később azonban a politika terén is végigkíséri őt egészen az utolsó pillanatig, amikor Döblingben épen ez adja kezébe az öngyilkos fegyvert. Kornis találó kifejezéssel a magyar történet „önmagát marcangoló Oedipus királyának” nevezi őt s ez a megjelölés valóban nagyon megleveníti előttünk Széchenyi lelkületét. Ifjú korában sötét és keserű hangulatú német költeményekkel próbálkozik, de már első költeményével sincs megelégedve, mert azt mondja róla, hogy versei igen keveset mondanak abból, amit érez és ami oly kínos gyötrellemmel terheli az ő szívét. Ez a pesszimizmus és filozofáló hajlam a korabeli költők közül főképen Byronhoz vonzza őt, de *Werther* sem hagyja érintetlenül. Az öngyilkosság rémes gondolata igen korán megszállja lelkét és 1827. október 8-án egy énrégény ötlete cikázik át elméjén, melynek címe is ez volna: *Egy öngyilkos végrendelete*. Hösei pedig maga Széchenyi, aztán Zichy Károly, Crescencia, Wesselényi és Esterházy Mihály. A regény mellett még drámákat is tervez. Lelkialkata természetesen itt is a végzettragédiákhoz vonzza, de a kidolgozáshoz nincs elég formáló ereje, sőt ideje sem, mert a közéleti munkák roppant arányú feladatai csakhamar minden idejét lefoglalják. Ez után kezd megismerni a magyar költőket, főképen Berzsenyit, akinek bensőséges pátosza mélyen megragadja, s ezek után röstelli fejét német versek faragásán törni. Mindezekből a kísérletekből azonban, amelyeket *Naplói* őriztek meg számunkra, igen érdekesen világosodik meg előttünk Széchenyi lelkének romantikus jellemvonása, melyre hivatkozva Kornis egész joggal állíthatja, hogy ha a költészet csak a fantázián fordulna meg, Széchenyi Hugo Victor-szabású költővé nőhetett volna. Az államférfi azonban megölte benne a költőt, bár nem temette el egészen, mert hamarosan észrevételte vele, hogy az, amit korának magyar költői akarnak és az ő nemzeti ébresztő tevékenysége a legteljesebb harmóniában vannak és szerencsésen kiegészítik egymást. Ezért segítőtársának érzi Fáy Andrást, akinek meséit és aforizmáit 1826-ban élénk érdeklődéssel olvassa, és még 1838-ban is a nyilvánosság előtt azt mondja róluk Pest vármegye közgyűlésén, hogy „a honi reform teendőire nézve az első eszmét, akaratot, elszánást Fáy András meséi ébresztették bennem”. A klasszikus irányú költők közül főleg Berzsenyi fenséges pátosza és emelkedett magyarsága kapja meg képzeletét, úgyannyira, hogy levelet is ír hozzá, amelyben annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy ketten lelki rokonságban vannak, mert hiszen ugyanazok az eszmények állanak lelki szemeik előtt. Az államférfi tehát a költővel benső szellemi egyneműséget érez, mert hite szerint a költők vannak hivatva azoknak az ideáloknak a megrajzolására, amelyeket az államférfi a maguk munkásságával meg akar valósítani.

De Berzsenyinél is nagyobb együttérzéssel fordul Széchenyi Vörösmarty felé, akinek főleg *Szózata* és a multról szóló felfogása mélyen megkapta képzeletét. Kettőjük romantikus lelkülete volt az alap, amelyen

találkozhattak, s ennek következtében Széchenyi munkássága is rendkívüli módon megihlette Vörösmarty költészetét. Később azonban Vörösmarty mindinkább a forradalmi radikalizmus felé fordult és Kossuthhoz csatlakozott. Ezért Széchenyi elhidegült tőle. Benne is radikális lázítót látott, de ha költészetének pesszimista alaphangulatával nyíltan nem tudott is együtt érezni, lelke mélyén nem tudott Vörösmartytól elszakadni. Elég világosan mutatja ezt, hogy a szabadságharc gyászos bukása után Döblingben Vörösmarty-reminiscenciákkal Széchenyi magát képzei a Rom istennek, aki hazája romjain ül, vagy önmagát látja a költő által megénekelt hontalannak is, meg az élő szobornak is. Kornis megkapó párhuzamba állítja egymással Vörösmarty *Vén cigányát* és Széchenyi Döblingben írt *Nagy Magyar Szatiráját*.

A könyvnek mégis legmegkapóbb és egyben legmeglepőbb része az a részletes fejtegetés, amelyben a szerző Széchenyi és Petőfi viszonyát világítja meg. Széchenyi műveinek, valamint Petőfi költeményeinek alapos ismerete könyvének e részében olyan összehasonlításokra teszi őt képessé, amelyekre közönségesen egyáltalában nem gondol az olvasó, hiszen Széchenyi úgy áll előttünk a köztudatban, mint a meggondoltan haladó politikai realizmusnak, Petőfi pedig mint a rombolásszerűen átalakító forradalomnak a képviselője. Kornis azonban igen meggyőzően tárja föl előttünk Széchenyi és Petőfi lelkének egynemű vonásait: az őszinteséget, természetességet, szókimondást, rohamozó modort, a társadalmi konvenciók megvetését, a retorikai dagállyal és költői cikornyával szemben érzett ellenszenvet, valamint a heves vérmérsékletet. Mind a kettő igazi tűzhányó lélek, és mind a kettőben megvan a romantikus szellem kultusza, valamint a lelkük mélyén élő pesszimizmus. Nem csoda tehát, hogy Széchenyi Döblingben önmagára ismer Petőfiben és ebben a hangulatban a maga „fiaként” emlegeti, mert benne látja annak a forradalomnak génuszát, amelynek előidézésével Széchenyi maga-magát vádolta. De ezen a benső, alkati rokonságon túl vannak Széchenyiben és Petőfiben olyan egyezések is, amelyek lelkiéletüknek a rokonságára mutatnak. Az Alföld szépségét pl. Petőfi előtt már Széchenyi is felfedezte; mind a ketten rajongnak a magyar rónáért, mint a lelki nyíltság és egyenesség szimbolumáért. A sík róna látványa, mely mint a tenger, a végtelenbe ragadja az elmét, s ennek a varázsa, mindkettőjük lelkét egyformán megihlette. De megvolt Széchenyiben a magyar népnek az a kultusza és megbecsülése is, amely Petőfi költészetének az alapját alkotja. A főúr épen úgy rajongott a magyar parasztért, mint a nép költője. Széchenyi maga is gyűjtött és jegyzett föl népdalokat. A népet „a szabad ég alól” az alkotmány fedele alá akarta hozni, a jobbágyságot a nemzet testébe „betagolni”. Széchenyi épp úgy az egész nemzet életét szeretné átalakítani, mint ahogy Petőfi az egész nemzetnek óhajt költője lenni. Az egyik a politikai-társadalmi korlátokat, a másik az irodalmi korlátokat szeretné lerombolni. Mindkettőjük alkotását az életszerűség jellemzi és ebből érthető meg. Egyformán lelkesednek a szabadságért. Széchenyi Istenhez fohászkodik, hogy munka közben érje őt a halál s ne hagyja őt Isten „veszni puha ágyban, vagy meleg kályha

mögött", Petőfit pedig egy gondolat bántja: „ágyban, párnák közt halni meg". A forradalom ténye és gondolata elválasztja őket egymástól, de végzetes magyarságukban egyek maradnak s nem tudnak egymástól elszakadni. Az olvasónak részletesen érdemes ismernie azokat a finom fejtegetéseket, amelyek e két lángész lelkivilágáról Kornis könyvében találhatók. Bizonyos, hogy olvasásuk után egészen másképpen fog előtte állni Széchenynek és Petőfinek az arcképe, mint ahogy idáig volt ismeretes.

Könyvének befejező részében Kornis mintegy levonja eddigi fejtegetéseinek eredményeit, amikor a költészet és politika kapcsolatait vizsgálja meg. Az ember lényének kettősségéből, testi és szellemi mivoltából következik, hogy költőre és politikusra, idealistára és realistára, ihletett lángolókra és józan okosokra a nemzetnek egyformán szüksége van. A nemzet nem állhat fenn és nem fejlődhetik költői lelkiület nélkül, különben az anyagiasság és függő lelkiség mocsarába süllyed. Igaz, hogy Széchenyi szerint is „nem a költők, de egyedül az 'okosok' nagy száma képezi a nemzetnek a dönthetetlen sarkalatát", de azt is kijelenti, hogy „költész minden okosság nélkül nem gyalázottja a nagy természetnek, midőn az 'okos' minden költészet hijjával: pökedelem". Széchenyi tehát a költő eszményalkotó küldetését a nemzet életében a legmagasabbra becsüli: az anyaggal szemben a költészet képviselői szerint legméltóbban a szellemet. Ezért az ő szemében idealizmus és költészet egyet jelent, akárcsak Petőfi gondolkodásában.

A költészetnek ez a nagy megbecsülése fordítja Széchenyi figyelmét a költők látnoki, jósló képességeire. Önmagát is úgy fogja fel, mint aki megjósolta az elkövetkezendő eseményeket. Sokat adott erre a képességére. Épen ezért a költők közül is azokat becsülte főképen, akikben ilyen látnoki, prófétai vonást tudott észrevenni. Ezért becsülte Berzsenyit. Vörösmartyt, de Petőfit is, akit egy 1851-ben írt levélben szintén látnok-költőnek nevezett, mert sokat megjósolt azokból, amik bekövetkeztek. Államférfinak és költőnek ezzel a profétikus szerepével végződik Kornis Gyula szép könyve, amely irodalmunknak egyik igen értékes alkotása. Részben új benne maga a mód is, ahogyan Kornis témáját kezeli. Mivel lelkiülete és tanultsága filozófussá teszi, egészen másféle kérdésekkel fordul a költőhöz és a politikushoz, mint amelyeket ezeknek rendszerint fel szoktak tenni. Kérdéseivel állandóan a lélek mélyére hatol és azokat a nagy összefüggéseket nyomozza, amelyek az ember és világ egységének legbensőjét tartják össze. Sokszor az a benyomása az olvasónak, hogy Kornis könyveiben egy mélyen látó elme tesz fel kérdéseket a megvizsgált lánghelmének, amelyre az szinte interju-szerűen válaszol. Bizonyosan ezért szeret kérdéseire bő idézetekkel válaszolni Széchenyinek és a megvizsgált költőknek műveiből. Egy okos és találó kérdés pedig mindig érdekes és tanulságos feleleteket hozhat ki azokból a művekből is, amelyek ott vannak az olvasó szeme előtt. Erre szolgálhatnak bizonyosságul Kornis Gyulának költőkről és politikusokról írott finom és szellemes tanulmányai is.

HALASY-NAGY JÓZSEF.

Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864.* (Olaszországi Magyar Emlékek. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet III.) Budapest, Akadémia, 1941. 8-r., CLX, 704 l.

Magyar diákok külföldi iskolázásának adatai nemcsak művelődés-, hanem irodalomtörténeti szempontból is nagyon jelentősek. A szárazaknak látszó adatok mögött szellemi áramlatok keletkezése és nálunk volt terjedése világosodik meg ismeretükből, élmények és személyes kapcsolatok az emberhez viszik közelebb a kutatót. Ezért a M. Tud. Akadémia már a hatvanas és hetvenes évek elején kiírt pályázataival sürgette ezek kutatását, Vass József, majd Fraknoi Vilmos ily irányú tevékenysége e pályázatokból indult el. Közleményeik még csak a hazánkban — elsősorban oklevelekből — kiböngészhető anyag rendszerezésére szorítkoztak. Abel Jenő sürgetésére végre éppen az Irodalomtörténeti Bizottság vállalta az egyetemek hiteles adatainak közzétételét s kiadásában jelent meg a *Magyarországi Tanulók Külföldön* négy jelentős kötete. Az érdeklődés akkor sem szűnt meg, mikor a vállalatot tovább nem folytathatták: Szilády Árontól Iványi Béláig sokan és sokat tettek e téren, s csak az utóbbi évtizedben is Asztalos Miklós göttingai vagy Relkovics Neda gráci bűvárkódásai érdekes szempontokkal gazdagították tudásunkat.

Az Olaszországban járt magyarok ismeretéért azonban legtöbbet Veress Endre tett. Több mint negyven esztendő lankadatlan buzgóságával és páratlan kitartással jegyezte, gyűjtögette és szedte rendbe az adatokat; a maga kezdeményezéséből, merészen megindított *Fonteseinek* lassanként főpapi támogatást sikerült megnyernie és az egymásután könyvpiacra került sorozatban a padovai egyetem, majd a római Coll. Hungaricum-Germanicum magyar tanulóinak jegyzéke és adatai — az anyakönyveknek és iratoknak ismertetése — belekerült. A világháború végén és után ez a vállalkozás is félbenmaradt, de nem akadt meg Veress Endre kutató kedve és munkatervének további kidolgozása. A M. Tud. Akadémia áldozatkészségéből most végre megjelenhetett ez az 54 ív terjedelmű, hatalmas kötet: olasz egyetemeken járt magyar tanulók kódexe. Tizenhárom olasz egyetemi város anyagát gyűjtötte össze és ismerteteti benne, az egyetemek keletkezésének történeti rendjében. Föl lehetne vetni a kérdést, hogy magyar szempontból nem volna-e jobb sorrend, ha a szerint következnek a városok, hogy mikor, hová jutott el időrendben az első magyar diák. Ezt azonban pótolja a bevezetésben és ekkora anyagnál és ennyi adatnál nem is ez a lényeges: a szerző szempontjait a bírálónak tisztelnie kell. Több mint háromezer ember multjából nyüzsögnek itt az adatok és éppen Olaszország a magyarázata, hogy ezeknek javarésze nem jelentéktelen ember volt. Janus Pannóniustól Kovacsóczy Farkasig, Dudith Andrástól Oláh Miklósig a humanisták, Istvánfi Miklóstól Brodaricsón vagy Sámbohy Jánoson át Szamosközy Istvánig a történetírók, Bogáthy Miklós és Bornemisza Péter, Gyalui Torda Zsigmond és Somsich Lázár, Cybeleus-Begymási Bálint, Kakas

István vagy, mondjuk, Ferenczfy Lőrinc érdekesnél érdekesebb nevek; találkozzunk Deseritzky Incével és Horányi Elekkel, Enyedi Györggyel és Istvánfi Pállal, hogy Pázmányt vagy Faludi Ferencet ne is említsük. Élükön ott áll a bolognai magyar dömés, Paulus Hungarus, akit még Szent Domonkos személyesen ismert, az első világhíres magyar tudós. Soraikban ott van a pálos Michael de Ungaria, akiről Gyöngyösi Gergely, a rendnek ugyancsak Olaszországot járt egyik krónikása elmondja, hogy Mátyás király jelenlétében sikerrel vitatkozott a szeplőtelen fogantatásról (1459). Azonos-e ez a Padovában 1752-ben járt Michael Gyöngyösinek Párizsban tanult hitszónokával, itt nem dönthetjük el. Az sem bizonyos, hogy a *Sermones* XIII-nek egész Európában ismert szerzője, Michael de Ungaria, akiről Veress szól, dominikánus volt-e, és a Bolognát járt döméssel egy-e Erről még sokáig lesz sub iudice lis: hiszen Eggerer András adatát is számítva, most már nem is két, hanem három, sőt talán négy Michaelt is ösmerünk s ez nem is valótlanszínű, mert a megnevezésekben Petrus Hungarus „legtöbbször csak valami Magyarországból jött Pétert jelent”. De így is egy adattal gazdagabb a kutatás mezeje. Egyetlen ilyen kikapott adat is, íme, mond valamit az irodalomtörténetnek. A kitűnő bevezetés — maga is tíz ív — nagyon sok kultúrtörténeti adatot hoz vagy érint. Csak példának említem meg a tanulás költségeinek vagy a magyarországi orvos-viszonyoknak érdekesen megvilágított kérdéseit, a nápolyi gályaraboknak — köztük Otrókoci Főris Ferencnek — történetét, Faludi Ferenc római tartózkodásának kérdéseit. De főanyaga természetesen mindenütt az egyetemi életnek, ahol kell, statutumoknak, a doktoravatás módjainak s általában a magyar diákok ottani viszszhangjának ismertetése. Egy Beroaldi Fülöp vagy egy Ficino alakja, tudománya és hatása minket is sok vonatkozásban és nagyon érdekel. Ez a jól megírt, sok-sok utánjárással készült bevezetés már alaposan bevilágít az adat-rengetegbe. Egészében azonban, ismétlem, maga a gazdag gyűjtemény az, amibe az irodalomtörténet bűvárai — természetesen más tudományokéi is — életet fognak önteni. Ezekből a szárazaknak látszó adatokból szellemi áramlatok története és irodalomtörténeti jelenségek ismerete fog kisugározni a későbbi vizsgálódók tevékenységében.

Tudjuk, egy emberélet munkája sem lehet teljes és tökéletes. Maga a szerző mondja el bevezetésében, hogy a bolognai *Memoriali* gyűjtemény (1265—1436) 322 kötetből áll s ebbe minden 20 lírán fölüli adásvételi ügyletet be kellett jegyezni, tehát az érkező és távozó diákok könyvvásárlásait vagy könyveladásait is. Ebből csak mintegy 10 kötet jelent meg nyomtatásban s máris gazdag forrása volt szerzőnknek: egy ember a 322 kötet kéziratot még akkor sem dolgozhatja föl, ha csak a bolognai magyar diákok adatainak szentelné életét. Bizonyára egybeült és más források is maradtak kiaknázatlanul. De mindennek tudatában is meg kell állapítanunk, hogy Veress Endre most megjelent munkája 1. minden hasonló magyar munka közül az első, amely lehetőleg teljes és összefoglaló mű, 2. mindenha alapvető kódexe marad az Olaszországot járt magyar diákok — ifjak és öregek — ismeretének.

Külön kiemeljük Bakócz Tamás bolognai és ferrarai tartózkodásának adatait, s rámutatunk arra az érdekes mozzanatra (Piccolomini biboros leveleiből), amely bizonyossá teszi, hogy Zrednai Vitéz János járt Olaszországban.

A kötetet kiegészíti az ismeretlen (incertae) egyetemeken fölavatott magyar doktorok jegyzéke. Megszerzi Veress Endre a kiadványt iratok és levelek gyűjteményével is. Elsősorban olasz tanároknak magyar maecenásaihoz vagy magyar tanulókhöz írt leveleiről (pl. Beroaldo Fülöp levele Bakócz Tamáshoz), diákoknak egymáshoz írt leveleiről (pl. Fortunatus Máté levele Saluzzo hg. padovai tanulóhoz), egy-egy diák (Brenner Márton, Alárdi Mihály) naplójáról van szó, de érdekelnek minket Rovetta följegyzései is Paulus Hungarusról, Fabinyi Dániel padovai sírfömlirata, Forgách Ferenc levele stb. — sok becses művelődéstörténeti adat lelőhelye mindez. Egy *Régi magyar Latin Verselők Tárat* kezdi meg Veress Endre magyarok olaszországi latin verseinek közrebocsátásával: a közel kétíves gyűjteményben Hunyadi Ferencnek, Szamosközy Istvánnak latin rigmusai is szerepelnek s a sort Faludi Ferencnek a Nemzeti Múzeumban őrzött, *Omniarium* néven ismert füzetéből egy latin epigrammája rekeszti be. A kötet végén hatalmas bibliográfia és tárgy- és névmutató van. Az előbbi kapcsán fölvetjük a gondolatot, hogy milyen hasznos lenne egy, a nemcsak Olaszországban, hanem általában külföldön tanult magyarokról szóló magyar irodalomnak teljes bibliográfiája. Veress Endre címjegyzéke is mutatja, milyen gazdag az idevágó irodalmunk; a tudomány jó hasznát látná egy teljes áttekintésnek.

Veress Endre nagy életművét illő tisztelettel köszöntjük. Nem a buzgó történetírónak, nem a lelkes és ki nem fáradó búvárnak, hanem elsősorban e hatalmas kötetbe foglalt eredményeinek jár ki ezúttal ez a köszöntés.

GALOS REZSŐ.

Otrokocsi Nagy Gábor: Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratos gyűjtemény-irodalmunkban. Debrecen, Nagy Károly 1942. Nagy 8-r. 89 lap.

Munkájának első két fejezetében megismertet bennünket a szerző azokkal a szempontokkal, melyek őt a többi fejezet anyagának kiválasztásában vezetik. Az 1780. és az 1835. év közé eső időszak magyar szellemi életének egy sajátos darabkája érdekli. A főcímben „diák-irodalom”-nak, az alcímben „gyűjtemény-irodalom”-nak nevezi dolgozatának tárgyát, s e kifejezéseken azokat a kéziratos köteteket kell értenünk, melyeket református kollégiumi diákok írtak tele kedvükre való, ízlésüknek megfelelő szépirodalmi termékekkel. E legnagyobbbrészt verses szövegű termékeknek nemcsak összeírói, azaz másolói, hanem majdnem kivétel nélkül a szerzői is diákok voltak. Akadtak kiváló tehetségű költők is, de a többség természetesen nem ilyen volt, s különben

is a másolók nem érezték fontosnak a szerzőség kérdését, gyakran meg sem nevezték a szerzőt, az egyes darabok értéke közötti különbségek felől is aligha voltak tisztában.

A református kollégiumi diákok 1780 és 1835 közötti kéziratos szépirodalmi szöveggyűjteményeit szerzőnk szerint az különbözteti meg a korábbiaktól, hogy a vallásos világnézet addigi zavartalan összhangja megbomlik, színeződik és erjesztőleg hatnak rá a felvilágosodás eszméi; a tanulóifjúság irodalmi érdeklődése is többoldalúvá, a kéziratos szöveggyűjtemények anyaga vegyesebbé válik. Nemcsak dallamok szövegeiből, énekelni való nótákból, kántori rigmusokból áll ki többé az írott kötetek tartalma, hanem olvasásra szánt verses és prózai elbeszélő művekből is. Ezeket az összeírt költői termékeket népies szellem és előadásmód jellemzi, de nem mint tudatos irodalmi program, hanem mint a diákoknak hazulról hozott s a kollégiumban egymás közt továbbfejlődött ízlésbeli ösztönös meghatározottsága. Bizonyos tekintetben a népköltészetre emlékeztet ez a gyűjtemény-irodalom: a szerző neve gyakran ismeretlen, magán a szövegben a másoló változtatgat is. Viszont a kollégium felsőbb tagozatai olyan műveltségi tartalommal töltik meg a diákság lelkét, hogy lassanként kinő a kéziratos szöveggyűjtés módjából, s fölébred benne az igazi, a nyomtatott irodalmi termékre irányuló igény. De ezzel le is zárul a szerzőnket most érdeklő korszak. Az 1835 előtti félévszázadban az állami cenzúra nagyon megnehezítette az új könyvek kinyomatását, a kollégiumi szigorú törvények pedig a megjelent szórakoztató könyvek nagyobb részének olvasásától is eltiltották a diákságot, — a kéziratos „gyűjtemény”-nek tehát megvolt a létjoga, szinte az egyetlen lehetséges életformája volt a diák-irodalomnak.

Érzik valami a tiltott gyümölcs édességéből abban a buzgalomban, mely e kéziratos antológia-félek összeíróit jellemezte (volt olyan diákifjú, aki kilenc 4-rét alakú vaskos kötetre terjedő költői olvasmányanyagot írt össze), viszont e másoló diákok részéről is megnyilvánult e kéziratos gyűjteményekben valami ösztönös tiltakozásféle az irodalmi ízlésnek azon modern, magasabbrendű, Nyugateurópa felől érkező fajtája ellen, melynek nagy tudatosságú és lángoló buzgalmú szószólója és képviselője éppen ebben a félévszázadban Kazinczy volt. A kézzel másolt diákirodalom művészi színvonal tekintetében messze elmaradt Kazinczynak és író-híveinek munkái mögött, de azért jótékony szerepe is volt nyelvünk és irodalmunk fejlődésében. Az újítók túlságos merészségével szemben mintegy a szükséges ellensúlynak bizonyult az öntudatlan népiességnak az az eszme- és forma-készlete, az az ízlésbeli szívós hagyomány, mely a magyar irodalom felvilágosodáskori megújítása idején az olvasni szerető magyar emberek megszervezetlen tömegeit — mondhatni — túlnyomó többségükben jellemezte. Ez a kéziratos diákirodalom önmagában véve talán inkább csak tehetetlenségi nyomatéknak mondható a Kazinczy rohanni vágyása ellenében, de erre is szükség volt a szerencsés kiegyensúlyozódás érdekében. Legnagyobb-részt nem is nyomtatott könyvekből gyűjtötték anyagukat a másoló diákok, — s mikor saját költői szerzeményeik számára megnyílt a ki-

nyomatás lehetősége, ez a változás már halálát is jelentette a „gyűjtemény-irodalom” szóban forgó időszakának. Az 1830-as években a két legnépesebb magyar református kollégiumban, a debreceniben és a sárospatakiiban már önképzőtársulattá szervezkedhetik a tanulóifjúság, és a diák-szerzők műveiből nyomtatott gyűjtemények jelenhetnek meg.

Kézírtos gyűjtemények az említett félévszázadban nagy számmal keletkeztek; csak a debreceni és a sárospataki kollégium életkeretében meghaladta számuk a százat. Gondosan fel kellene kutatni a még meglevő példányokat, s érdemes volna megállapítani művelődéstörténeti szerepüket. Hiszen a másoló diákokból vidéki lelkipásztorok, rektorok, kántorok lettek, gyűjteményüket magukkal vitték, továbbfolytatták, s mással is közölték. Otrokocsi Nagy Gábor harminc ilyen kézírtos gyűjteményt tanulmányozott át, s ilyen fejezet-címek alatt ismerteti tartalmukat: A „Hatvani életéből fennmaradt töredékek”, „A csökmei sárkányhúzás”, A „Mennyből jött levél” és adoma-rokonai, Énekelt versekből lett olvasmány-szövegek, Népies dal- (ének-) költészet, Diákos-népies rokokó-lira, Összefoglalás. Fejtegetései okosak és értékesek. De éppen ez az érdemes, sikerült tanulmány érezteti át velünk, mennyire szükséges volna, hogy református kollégiumaink kézírtos diák-irodalmának java-termése, vagy valamilyen szempontból nagyon jellegzetes, és a jóízű törvényeivel összeférő részei megjelenjenek kritikai szövegkiadásban, illetékes szakemberek magyarázataival.

ZSIGMOND FERENC.

Szauder József: Faludi Udvari Embere. Pécs, 1941. 8-r., 66 l.

Faludi költői alkotásainak jelentőségét máig sem méltányolták eléggé. Volt szó népiességéről, keresték kapcsolatát a német gálans költészettel s ismeretes erős hatása az énekelt németes dal úttörőire, Révai Miklósról és Verseggy Ferencre: első kísérleteiknek az ő példája adta igazi dalszerűségét. Énekeskönyveink legtöbbjéből a múlt század első tizedeiben is ritkán hiányzik egy-egy költeménycsokra: majdnem mindig ugyanaz a 8—10 verse. Dalköltészetének nemcsak ritmusa, hanem frazeológiája is példaadó volt. Minderről még ezután várunk részletesebb és hívebb képet. Líránk történetében bizonyosan fontosabb hely jár ki neki, mint aminőben eddig része volt. Prózáját azonban eddig is, már Toldy Ferenc óta, kellően megbecsülték, Faludt Pázmány után régi irodalmunk legkiválóbb stilisztájának ismerték s ritmikus mondat-szövéseitől magyarosságáig, zamatos szólásaitól hajlékony, síma előadásáig minden kiválóságát dicsérik. Tárgyi szempontból is vizsgálták alkotásait. Szauder Józsefnek a doktori értekezések átlagát jól túlhaladó tanulmánya részben ez utóbbiakat egészíti ki, részben Faludi munkáit szellemtörténeti módszerrel, új szempontokból vizsgálja. Rendszeres kutatással szép tárgyförténeti eredményekhez jutott. Megtalálta Gracian Boldizsár *Criticon*jában a *Megszerzés a mostani világról* és a *Nemes úrfi* hetedik közbeszédének eddig ismeretlen, olasz forrását s megmu-

tatja, hogy Faludi egy-egy részt nagyon híven, mást nagyon szabadon, sőt egyénien fordított. Még jelentősebb dolog, hogy a *Téli Éjtszakák* nyolcadik éjtszakájának, a legérdekesebbiknek sokat keresett eredetijére is, módszeres kutatás eredményeül rá tud világítani. Egy Cottolendi Charles nevű ismeretlen francia írónak *Lettre d'un Sicilien a l'un de ses amis* c. munkája (1700), „une critique agréable de Paris” ez a forrás. Érdekes, hogy Cottolendi maga is úgy adja elő mondanivalóit, hogy azokat szicíliai barátjának olasz leveléből fordította. Faludi átültetése nagyon hív. Most már csak a hatodik és hetedik beszélgetés forrása (az utóbbiban az érdekes luxemburgi történet) maradt földerítetlen. — Külön rá kell mutatnunk Szaudernak arra az érdemére, hogy Faludi prózájában Zrínyi hatását is fölismerte. (Pázmányéról eddig is volt szó). Csak egy jegyzetben utal rá röviden s inkább a barokk ihletnek látja nem véletlen bizonyítékát abban, hogy Faludi alaposan ismerte Zrinyit, de ennél lényegesebb maga a tárgyi adat, amely még további kutatásokra ösztönözhet. A jegyzet utalása alapján megkerestem a rokon részeket s tanulságosnak vélem, hogy idézzem is:

Zrínyi, SzV. II. é. 32—35. str.

Egy fekete szerecsén ló volt alatta,
De képiró falra szebbet nem írhatna;
Nem vélnéd, hogy éri földet száraz lába.
Oly szépen egyeránt s halkal változtatja.

Véres nagy szemei ugyan kidültenek,
Száraz fejcskékjén van helye üstöknek,
Az orra likján lángos szellők mennek,
Szája tajtékot vér, mint vizi istennek.

Magossan költ nyakán fejét alá hajtja,
Szálos rövid serényét szél hajtogatja,
Széles mellvel elefántot hasonlítja,
Körömmel, száraz innal szarvast meghaladja

— — — — —
Mint az sebes sólyom, mikor kél szárnyára,
Vagy ha könnyű evet ugrik fárul fára...

Faludi, Nemes úrfi. 1748. 3. l.

...nintsen nálánál jobb futó ló egész Angliában, tagrul tagra, izrül izre száraz fejcskékjét, ki-dült vidám szemeit, szelelő órrát, taitékos nyughatatlan száját, magosan költ nyakát, rövid serényét, száraz hörmét, vékony inait, széles melljét, tellyes testcskékjét 's a többit ditsőséges szókkal kezdé magasztalni.

...nyomában sem léphet az én Szeretsenemnek. Oly szörnyű árkokokon és pedig oly evet-könnyűséggel szökik által...

Érdekes lett volna, ha Szauder e párhuzamot maga idézi s megmutatja azt is, mint van ez Darlelnél, aki a Zrínyiász megjelenésének évében született. Megállapítása így még élesebben tükröződnék.

Kevésbbé sikerült a dolgozat második, voltaképen főrésze: az udvari ember eszményének fejtegetése Faludi fölfogásában. Szerény vé-

leményem szerint itt Szauder megfordított rendben járt el, mint ajánlatos lett volna. Az udvari ember életformájának kialakulását és hanyatlását nagyvonalúan s kissé bőbeszédűen rajzolja meg, azután ezeknek, a vonásoknak visszfényét keresi Faludi fordító munkásságában. Magyar udvari élet nincsen. Faludinak magának a bécsi udvarhoz kevés közvetlen köze van, talán semmi. Az életforma társadalmi tükrét Grácban, Rómában láthatta, de történelmi hanyatlását tudatosan aligha élte át. Csupa negatívum az eredmény, amelyre így jutnia kell. Megfordítva: a *jezsuita* Faludi Ferenc — s ebbe kellett volna magát beleélnie Szaudernak — rendi neveltetésénél fogva benne élt abban a szellemben, amely a Cortegiano évszázados multjában fejlődött. Ez a szellem természetesen látta az udvariasság elfajulását, hibáit, hazug eszményeit és vallási és morális szempontból bírálta, gúnyolta, ostromozta azokat. Faludi *világnézete* jezsuita pályáján bizonyára nem változott meg: hiba azt állítani, hogy élete második felében „az élet értelmét s célját már egyáltalán nem a földön, hanem a *vallás-készítette* túlvilágon találja meg”: nyilvánvaló, hogy Faludi, a jezsuita, kezdetben is a túlvilágban látta az élet értelmét és célját. A jezsuita volt az, akit nem érdekelt a felvilágosodás s megmaradt a maga korának barokk eszményeinél. Csak az áll meg Szauder következtetéseiből, hogy ezeket az eredményeket, főképen az igazi keresztény ember eszményét megtisztultan akarta látni, azért fordította Darrel és Gracian nagyon népszerű és elterjedt, olvasmánynak is érdekes és szellemes műveit, nemzedékeket nevelő munkákat.

Ebből a tárgymagyarázásból következik a másik hiba is. Érdekesek Szauder fejtegetései, hogy mit látott s mit akart Gracian és a felszázaddal később élt Darrel. Hozzátartozik ez a megvilágítás — bár tömörebben jobb is lett volna — Faludi témáinak ismeretéhez. De az „időrend alapján ezerkesztett fejlődésvonal” helyessége, jöllehet a két drámafordítással Szauder még az átmenetet is megmutatja, némi kétséget kelt az olvasóban. Van fölfogás (Négyesy, Gyárfás), amely szerint az *Udvari ember* első részét Faludi még itthon kezdte fordítani s Rómában csak folytatta; a *Nemes úrfi* épen Szauder bizonyossága szerint Darrel és Gracian műveiből készült. Az időrend tehát 1740—1750. Gracian, Darrel, Gracian; 1750—1770. Darrel és Gracian. Két világhíres jezsuita alkotás, mindkettő egy jezsuitának kedves olvasmánya: nyilvánvaló, hogy Faludi nem világnézetének, helyesebben éles szemléletének, hanem hangulatának, kedvének változása szerint nyúl az egyiknek, vagy a másiknak fordításához. Nehéz itt időrendet és gondolati fejlődést megállapítani; valóbszínű, hogy mindkét író már a gráci barokk világban jól ismerte s fölfogásukat, ítéleteiket, céljaikat már ott magáévá tette, a nélkül, hogy mélyebben ismerte volna a két írónak két külön világát. — Ez a jezsuita álláspontjába való beleélés eredményesebb volna. A rendtől való elszakadása — a rend fölösztatása — jobban meg is magyarázza, hogy rohonci magányos életében a *Téli éjtszakákba* már egy fölvilágosult író munkája is belekerült.

Mondanivalóinak túlméretezése nem rontja le azt az ítéletünket,

hogy Szauder József dolgozata a legjobb doktori-értekezések közül való. Faludiról is lesz még mondanivalója. A kis Zrinyi-utalás (másodmagával) följogosít, hogy érdeklődéssel várjuk Faludi stílusfejlődésének vizsgálatát s Faludi költői hatásának ismertetését.

GÁLOS REZSŐ.

Bóka László: Vajda János. Franklin-Társulat kiadása. 1941. 158 l. 8°.

Bóka László — mint tanulmánya utószavában maga is megjegyzi — nem Vajda-életrajzot szándékozott írni, hanem essayt, a költőt az olvasóhoz közelebb-hozót. Épen ezért Vajda népszerűtlenségének, ismeretlenségének okát keresi. Kiindulópontja az, hogy ennek oka legalább annyira magában a költőben rejlik, mint korának szellemében. Innen lélektani szempontja: a költő életének körülményeit és verseit finom érzékkel állítja a lélektani magyarázat szolgálatába. „Elvadulásának” indítékait keresi a rendelkezésre álló, bizony eléggé gyér adatok gondos és mérlegelő megvizsgálásával. Különösen verselemzéseit hatolnak mélyre a magányos, valóságtól elszakadt költő „titkainak” boncolásában. Megállapítása szerint a költő és műve között mindig van egyfajta idegen elem, mindenbe vegyül valami taszítás, tört élmény lesz mindenből. Az „elviselhetetlen valóság varázsgyűrűjéből” akart mindig kitörni: az öregedő Vajda Jánosnak végre sikerült szakítania a kínzó valósággal, ekkor emelkedett költészete is a legmagasabbra. Meggyőzően válaszítja el a jóval fiatalabb Reviczky és Komjáthy költészetétől és helyzetétől az öregebb, Arannyal és Madách-csal kortárs Vajda költészetét és életszemléletét. Sikerrel cáfol meg néhány hosszúéletű irodalomtörténeti hiedelmet Vajda költészetének túlzott bölcséleti jellegéről s mutat rá eme versek mögött remegő és vergődő lélekre. Bókát nem csábítják kényelmes következtetésekre a kínálkozó látszatok, épen ezeket a látszatokat fejt le Vajda költői és emberi valójáról. Az olvasó nagy érdeklődéssel kísérheti figyelemmel erre vonatkozó fejtegetéseit, annál is inkább, mert minden árnyalatot kifejezni tudó irálya nemcsak hasznos és okos, hanem kellemes olvasmánnyá is avatja könyvét.

HARASZTHY GYULA.

Vajda Endre: Vörösmarty Mihály művei regékben. Budapest, Rózsavölgyi és Társa. (1941.) 8-r. 328 lap. (Halhatatlan Írók Regéi. Szerkeszti Kozocsa Sándor.)

Egy új sorozatos vállalat indult meg ezzel a kötettel. A vállalat címét három változatban közli velünk ez a kötet; a boríték 1. lapján ezt olvassuk: „Halhatatlan Írók meséi”, 4. lapján ezt: „Halhatatlan Írók Művei Regékben”, de hitelesnek bizonyára a baloldali belső címlap felírását kell tekintenünk: „Halhatatlan Írók Regéi”. A boríték 4. lapja

szerint a sorozat célja az, hogy „műfajbeli és az ezzel együttjáró nyelvezeti változtatással halhatatlanjainkat ismét élökké... változtassa vissza”.

Az olvasóközönség igényeihez való könyvkiadói alkalmazkodásban ezelőtt nem láttunk egyebet üzleti élelmességnél. A modern irodalomszemlélet azonban tudományosan is kifejtette, hogy az írók és az olvasók egymásraultaltsága az irodalmiságnak, az irodalmi életnek alapfeltétele. Tehát a legnagyobb tehetségű írók sorsa nem igazi „halhatatlanság”, ha műveik díszkötésben, de olvasailanul hevernek a könyvszekrények polcain. Az ilyen szomorú meddőségbe nem szabad belenyugodnunk, de vajjon a beavatkozásnak miféle módjától várhatunk sikert? A legmagasabbrendű beavatkozási mód a közönség izlésének felemelése halhatatlan íróink műveinek színvonalához esztétikai és történeti szempontú nevelés útján. A közép- és felsőfokú iskolai oktatás ezt a módot alkalmazza. Sikere, sajnos, nem kielégítő, s még ha az volna is, az olvasóközönségnek csak felső, igazán művelt rétegére terjedhet ki. A beavatkozás másik módja magukhoz az irodalmi művekhez nyúl hozzá, hogy az olvasóközönség izlésének időszerű igényeihez idomítsa őket. De az olvasóközönség irodalmi izlés szempontjából sem mondható egységesnek, erős színvonalbeli rétegződést mutat, tehát az irodalmi alkotás átdolgozóinak (még előbb pedig az ő megbízójuknak, az átdolgozás-sorozat szerkesztőjének) tisztában kell lenniük azzal, hogy beavatkozásuk milyen fokú szándékozik lenni, azaz az olvasóközönség melyik és mekkora rétegének kielégítését tűzi ki célul.

Minthogy a mostani sorozatból még csak az első kötet jelent meg, a későbbiekben pedig mindössze háromnak tudjuk a címét, nem lehet kialakult véleményünk azokról az elvekről, melyek Kozocsa szerkesztőt és munkatársait irányítani fogják. A megjelent I. kötetből és az említett többi kötet átdolgozóinak nevéből teljes bizalommal következtethetjük, hogy az irodalmi színvonal nem forog veszélyben. De affelől nem vagyunk tisztában, vajjon egyforma szempontok érvényesülnek-e majd az átdolgozók eljárás módjában. Az I. kötet borítéklapján olvasható szerkesztői program „műfajbeli és az ezzel együttjáró nyelvezeti változtatást”-t ígér. Pl. Schiller *Don Carlos* c. drámájából regény készül, tehát itt mindenesetre műfaji változás is fog történni; de Schiller epikus költeményéről már nem tudjuk, hogy a prózába való áttételén kívül egyéb módosítást is szenvednek-e; Zrínyi *Szigeti Veszedelemje* az átdolgozásban „mai hangú, lelkes csatakép” lesz, de nem világlik ki a programból, hogy eposzi jellegét megtartja-e vagy sem. Nem azért említjük ezt, mintha elengedhetetlen feltételnek éreznők, hogy az átdolgozók egységes *recept* szerint végezzék feladatukat. Tudjuk, hogy a műfajok hite a legújabb időkben nagyon megingott, de annak sem tudnánk nagyon örülni, ha az eddigi műfajok változatosságát a „rege”-műfaj monopóliumának zsarnoksága váltaná fel.

Műfaji szempontból a megjelent I. kötet megszövegezője, Vajda Endre sem oszlatja el azt a homályt, mely a szerkesztői program szükszavúságával jár együtt. Pl. a kötet első és legterjedelmesebb

darabja, a *Zalán Futása* prózába van ugyan áttéve, de azt nem lehet róla mondani, hogy a műfaja is megváltozott. Nyomról-nyomra követi Vörösmarty eposzát, ennek ú. n. csodás eleme is a legapróbb részletekig egyezik az eredeti munkáéval. A *Cserhalommal*, *Tündérvölgygyel*, *Délszigettel*, *Széplakkal*, a *Rommal*, *A két szomszédvárral* ugyanez az eset, — a *Hábador*, a *Kincskeresők*, *Az áldozat*, a *Csongor és Tünde* c. drámák cselekvényére a „regéi” keret már rákényszerít némi átcsoportosítást, de az átdolgozó itt is — mondhatni — túlságos tisztelettel ragaszkodik mindenben az eredeti alkotáshoz. Nagyon vigyázatos ízlésű, gondos, csiszolt fogalmazás a Vajda Endréé, — de lehetetlen gondolkodóba nem esnünk azon, hogy íme Vörösmarty műveit olvassuk, úgyszólván változtatás nélkül, csak épen legragyogóbb szépségüktől: stílusuktól, versformájuktól megfosztva! Vajda Endre kegyelele és szerénysége még a stílus terén is lehetőleg alkalmazkodik az igazi szerzőhöz, csak hogy a hexameter-sorok szavai és szókapcsolatai sutákká válnak, ha prózába tesszük át őket. Még visszasabb hatásúak az olyan mondatok, amelyeknek egyik fele Vörösmarty hexameteireiből való, másik felét azonban — hogy mégse egyezzen szóról-szóra a verses szöveggel — az átdolgozó teszi hozzá prózában. Zalán „búbamerülten csak távolról nézte sajátját”, mondja Vörösmarty eposzának utolsó sora. „Búbamerülve csak távolról nézte egykori birtokát”, mondja az átdolgozó. A túlságos, de mégsem idézetszerű egyezés lapossá teszi ezt a befejező, tehát fontos sort mindazok szemében, akik az eredeti Zalánt ismerik. Ez a kötet nem a Vörösmarty-ismerők számára készült, de az említett példával kapcsolatban általános érvényű megjegyzésként is megállapíthatjuk, hogy regeszzerű átdolgozás szabadabb is lehetne, s nem kellene okvetlenül ugyanazzal a sorral végződnie, mint a verses eredetinek. Különben a *Zalán Futása* után egyre jobban megbékélünk a „regék” olvasásával, s óhajtjuk, hogy a hexametertől és a drámai műfajtól idegenkedő olvasók — pl. az alsóbb osztályok gimnázistái — lelják kedvüket e regék olvasásában, s általuk ébredjen fel bennük a vágy az eredeti Vörösmarty-művek megismerésére.

ZSIGMOND FERENC.

Németh Zoltán: *Kis János szerepe kora irodalmi életében*. Győr, 1941. 8-r., 83 l.

Kis János életrajzával ma is adós az irodalomtörténet. Leginkább talán azért, mert Emlékezéseiben maga írta meg pályafutását, színesen, sok bölcs tapasztalattal. Németh Zoltán, aki most e hosszú pálya, érdekes írói élet áttekintő rajzára vállalkozott, igen hejyesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy az öregkorban írt emlékezések csak tárgyi adataikkal, de nem a fejlődés rajzával fedik a múltat. Azért az Emlékezések anyagából és Kis Jánosnak Kazinczyval váltott levelezéséből alakítja ki a pályaképet. Sok becses és figyelemreméltó észrevétele van, különösen a dolgozat első részében: Kis János irodalmi célkitűzéseinek

vizsgálatában és megvilágításában, műveltségi szempontjainak alakulásában. Ilyen gondolatai pl. az alsóbb néposztályoknak műveltség által való polgárosodása, az olvasóközönség nevelésének kérdése, az ízlés fejlesztésének szempontjai, mint Kis János problémái. Rámutat Kis lelki harcára a fölvilágosodás és a hivatalával járó dogmatikusabb álláspont között; Kis János fölfogására, hogy miért ragaszkodik a német kultúrához; megmutatja, hogy Kisben miért érik ki egy alacsonyabbrendűség érzése; sok gondot fordít annak megvilágítására is, hogy mennyire öntudatos Kis János alkalmazkodása a közönséghez. E néhány kikapott szempont, amelyekhez más ú. n. irodalomszociológiai kérdések fejtegetése is (nem mindig szerencsésen) járul, mutatják, hogy Némethnek van mondanivalója. Célravezetőbb lett volna, ha Kis Jánoshoz, az emberhez is közelebb próbált volna férkezni s ha munkája második részében nem szorított volna Kis János munkásságának elnagyolt ismertetésére. Szinte fél a forráskutatás szótól, nem is akar részletekbe bocsátkozni s azért itt újat mondani nem is tud. Ennek következményei apróbb hiányai. Elkerüli figyelmét, hogy a Nagy Istvánhoz írt episztola, amelyre kétszer is visszatér, Gotter költeményének átdolgozása; a *Flóra* zsebkönyvet nem hasonlítja össze német mintájával, megelégszik annyival, hogy „vagy ez, vagy pedig hasonló munka volt első mintája.” De ha efféle nem áll is kedvéhez, a zsebkönyvek jelentőségéről, a Pamela-kérdésről, a tervezett *Flóra*-folyóiratrak és a *Flóra*-zsebkönyvnek viszonyáról, Kis Jánosnak a regényirodalomban való szerepéről másként és alaposabban kellett volna szólnia. Elnagyolt ez a rész abban is, hogy igazában nem látjuk Kis János *közvetellen* szerepét az irodalmi életben, akadémiai munkálkodását s viszonyát az akadémiai harcok szereplőihöz: ez a rész nagyot markolt és keveset szorított. Szegényes Kis János-irodalmunkat mégis, fentemlített jobb részleteivel előbbreviszi a dolgozat, amely részletesebb kutató munkával magasabb szempontokat is elért volna.

KERÉKES EMIL.

Kárpáti Aurél: Babits Mihály életműve. Athenaeum, 1941. 72 l. 8.º

Babits Mihály halála előtt jelent meg ez az ünnepi tanulmány, a költő összegyűjtött művei tizedik kötetének megjelenése után, alkalmat adva a szerzőnek — akit a barátság szálai is fűztek Babitshoz — a költő életművének ünnepi hangú méltatására. Nem állt szándékában elmélyedni a részletekben, nem a színeket kereste, hanem röviden óhajtott rámutatni Babits sokoldalú munkásságának jellemző vonásaira. Miután érinti a költő maradandóságának kérdését, bemutatja — csak madártávlatból — mint költőt, regényíró, novellistát, esszéíró és műfordítót. Rövid terjedelemben ilyen sokrétű írói egyéniséget természetesen nem lehet megnyugtató formában megvilágítani, a szerzőnek nem is ez volt a célja. Emelkedett hangja, a költő iránti emberi tisztelete és csodálata, a megjelenés ünnepi alkalmá egyaránt arra kötelezték, hogy az olvasóközönség számára — hasonló ünnepi érzéseket keltve benne — szinte szoborszerűen

vésse ki a költő lelki arcképét. Mint maga is mondja Babitsról: „élő-elevenen is szoborszerűen belenőtt immár az újkori magyar irodalom történetének legjelentősebb fejezetébe.” Innen az árnyalás nélküli éles fény, amit a költő műveire vetít: a napfény a legerősebb, de a legegyszerűbb is. A rátekintő szem a nagy fényességtől alig lát valamit: szobor, éles reflektorfényben. Mindenesetre Kárpáti Aurél választékos stílusban írt tanulmányának épen ez az ünnepi méltatás volt a célja, ami akaratlan szomorú jelentőséget nyert a költő csakhamar bekövetkezett halálával.

HARASZTHY GYULA.

PÓTLÁS.

Az 1941-i évfolyam 289—91. lapján *Galántai Fekete János elvesztett kéziratai* címmel Mátyási József levelét közöltem. Csak most vettem észre, hogy a levél lelőhelye kimaradt a közleményből. Mátyási levele a Miller Jakab Ferdinándhoz intézett levelek között található: *Autographae Litterae Virorum illustrium, et eruditorum in negotio Bibliothecae Hungaricae Széchenyinae Regnicolaris Annis 1803. et 1804. ad Jacob Ferdin. de Miller datae*. III. k., 156. ív. (A Nemz. Múz. irod. levelestára, 781 Quart. Lat.)

MAY ISTVAN.

A szerkesztőhöz beküldött könyvek.*

I. Tudományos művek.

Bertha Zoltán: Justh Zsigmond. 1941. 86 l.

Berzsenyi Dániel prózai művei. Kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Merényi Oszkár. Kaposvár, 1941. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. 341 l.

Bóka László: Vajda János. Magyar írók. Szerk. Eckhardt Sándor. Franklin-Társ. 158 l.

Császár, Elemér: Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung des 18. Jahrhunderts. (Südost-Forschungen ... geleitet und herausgegeben von Fritz Valjavec. — Sonderdruck.) München, 1941. 64 l.

Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. Magyar írók. Szerk. Eckhardt Sándor. Franklin-Társ. 225 l.

Európai Irodalom Kincsháza:

A német irodalom kincsháza. Szerkesztette Keresztúry Dezső. Athenaeum. N. 8-r. 346 l.

Az olasz irodalom kincsháza. Szerkesztette Ruzicska Pál, a bevezetést írta báró Villani Lajos. Athenaeum. N. 8-r. 363 l.

Gárdonyi József: A mesélő toll. Dante könyvkiadó, 1941. 203 l. (Pósa Lajosról.)

Gelötei Jenő: Verhaeren. (Irodalomtudomány. Szerk. Hankiss János. I.) Debrecen, Helicon. 1941. 165 l.

György Lajos: Világjáró anekdoták. 2. kiadás. S. Kovács Kálmán rajzaival. Egyetemi nyomda, 1941. 352 l.

Herke Rózsa: Pájer Antal. Doktori értekezés. Pécs, Dunántúl könyvkiadó és nyomda, 1941. 63 l.

Kornis Gyula: Széchenyi és a magyar költészet. Franklin-Társ. 1941. Kis 8-r. 282 l.

Ködlövagok. Írói arcképek. Szerkesztette Thurzó Gábor. Márai Sándor előszavával. Szt. István-Társ. 348 l.

Mai magyar költők. A fiatal magyar költőnemzedék negyven lírikusának versei. Összeállította és a bevezetést írta dr. Vajthó László. Dante könyvkiadó. N. 8-r. 187 l.

Nagy Gábor, Otrokocsi: Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratossá gyűjtemény-irodalmunkban. Debrecen, Nagy Károly, 89 l.

Papp Ferenc: Gyulai Pál. II. kötet. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata.) 1941. 729 l.

* A Budapesti megjelent munkáknál a *hely*, az 1942-ben kiadottaknál az *idő*, a 8-r.-űeknél az *alak* megjelölését elhagytuk.